

૧૨૩૨

મૂગોળવિધાનાં

મૂળ તત્ત્વો.

ભાગ ૧.

કીર્તિ બે આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાત કોપીરાઈટ-સંગ્રહ]

અનુક્રમાંક ૧૨૩૫૨ વિષય ૨૫૫૮૧

ગ્રંથનામ ભૂગોળવિદ્યાના મૂળભૂત

વર્ગોક

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART 1.

BY

T. C. HOPE. C. S.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NILKANTH.

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

THIRD EDITION.—30,000 Copies.

*Registered for Copy-right under Government of
India's Act XXV. of 1867.*

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1879.

(All rights reserved.)

Price two annas.

BOMBAY.

**PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE
PROPRIETOR ATMAHAR KANODA.**

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણી ખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

રચનાર,

ટી. સી. હોય. સી. એસ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવ સાહેબ મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એન્જીન્યુકેશનલ દિપાર્ટમેંત.

આવૃત્તિ ત્રીજી—૩૦,૦૦૦ પ્રત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૯૬૭ ના ૨૫ મા આકત મુજબ નોંધેલી છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેંત સેન્ટ્રલ બુક દિપો.

ઈ. સ. ૧૯૭૬.

આ પુસ્તકસંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

કીમત બે આનાં.

૧૨૩૨

મુંબઈ.

ગણપત કૃષ્ણાશ્રીના છાપખાનાના માલિક
આત્મારામ કાન્હોલાએ છાપી.

પ્રસ્તાવના.

આજ પર્વેન ઝરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોપફત ભૂગોળ-વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની અવસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો ફરવાથી, તથા ખાતું કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરેની મદદથી ફેળવણી આપાના ઉપરી મહેરબાન આતપ્રીત્ત આદિએ કર્યો છે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના અમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મહેરબાન એન્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર દાકતર બુલર આદિએના હુમક મુજબ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાને માટે અને શબ્દોમાં મહત્ત્વ ફેરફાર કર્યો છે તેની જવાબદારી માટે શિર છે.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એન્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
મહેતાજીને સૂચના	૧
૧ હું. પ્રસ્તાવિક પ્રકરણ	૧
(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે	૧
(૨) દિશાઓ	૨
(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા	૨
(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ	૩
૨ જું. — એશિઆ ખંડ	૫
૩ જું. મુંજઈ ઇલાકો	૬
(૧) સામાન્ય વર્ણન	૬
(૨) રાજ્ય રીતિ	૭
(૩) એના ભાગ	૮
(૪) મુંજઈ શહેર અને બેર	૧૩
(૫) અરબસ્તાનમાં મુંજઈ તાજાનાં મંરથાન	૧૪
૪ જું. સિંધ	૧૫
૫ જું. કચ્છ	૧૮
૬ જું. ગુજરાત ભાગ ૧ લો	૨૧
૭ જું. ગુજરાત ભાગ ૨ લો	૪૭
૮ જું. મહારાષ્ટ્ર (દક્ષિણ દેશ)	૬૭
૯ જું. મહારાષ્ટ્ર (કોંકણ)	૭૨
૧૦ જું. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા	૭૫

ભૂગોળવિદ્યા જાણવા વિષે

મહેતાજીને સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શિખવવી.

૧. નિશાળમાં જે ડેકાણે છોકરા એમતા હોય, તે જગ્યાના બોય તળીઆનો નકશો છોકરાને પૂછી પૂછીને પાઠીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાઠીઆઉપર તેનો નકશો બણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાને પૂછવું કે, આ બરાબર છે કે ? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમના મનમાં બધી વાત બરાબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને પછી પણ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે કે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોટે. ત્યાર પછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ઘર ને રસ્તા હોય, તેનો અને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક કુળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની પીછ મોટી મોટી થોડી શેરીઓ આર દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પણ લીટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો બરાબર તે છોકરાના મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને પછી નાનો કહાડવો; તેની વચ્ચમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં કરતાં ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જેટલે ગાઉને છેટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છેટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાને સમજણ

પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપપ્રમાણે છે, આશરે કે અમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે બીજું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, જે ખેતી હુતર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક બીજું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે સીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની મહત્ત્વ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આખા જિલ્લાનો કે અંજલિનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જેટલી ઝીણી હકીકત સીખવીએ તેટલી બીજાં પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. બીજા જિલ્લા તથા અંજલિનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુતર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કસ્બા કે ચોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર સીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકા ચુંકા લીંટીઓ દોરેછે, ઝરોવરને ટુકાણે કુંડાળું કહાડે છે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. નદીના વહેવાપરથી દેશનો જાંચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે બીજી બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆ ઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી સીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઈલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અંને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, ઝરોવર, સમુદ્ર, આખાત, નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજસીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, રીતભાત વગેરે ટૂંકામાં સીખવવાં. એ વખતે મુંબઈ ઈલાકાનો નકશો વાપરવો.

૩ ગૂજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંબઈ ઈલાકાના બીજા પ્રાંતોમાં જાતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો, કે ખંડનો નકશો સીખવીને બીજાનો આરંભ કરતી વેળા હંમેશ

જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો નકશો શીખવવાપછી મુંબઈ ઇલાકાનો. શીખવતી વખતે ગૂજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વ આવેલા થાણા અને આનંદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંબઈ ઇલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જેટલી વિગત જતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીપજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી જાણતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંબઈ ઇલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં મરહુમ સમજાવવી. પછી મોટા કુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું જતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, ખેટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપ પડે તેમ મોટે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કુચ્છ, અને અંભાતનો અપ્પાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર ઇત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ, પછી પૂર્વ ઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડમૃષ્ટિરચનાની, કે ચૈતન્યમૃષ્ટિની, કે રાત્ન, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ જાહેર ન થઈ જાય. એનો ખોળે થોડો રાખવો. સહજ યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આકૃતિમાં એ અર્થ કેટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતાપ્રમાણે ઘટે એટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સાહેકારી પાઠની મારફતે એ માનમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચનની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ માન સાહેકારી પાઠવડે આપવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોટે કરાવવાનું અને મૂંઝવવાનું નથી. ઓપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષકરીને નીચલા ધોરણોમાં એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મુકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વસ્તીની, વગેરે સંખ્યા આપીછે તે અને ખીજી કીણી બાજતો ઊપલાં ધોરણોને મટિ છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ માન હોવું જોઈએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઈએ તેમ ઓછી બિના કહેવી; પાસે હોય તેવિષે પૂરું અને આધિ જઈએ તેમ ઓછું કરતાં જવું. મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે મટિ છાપમાં ત્રણ પ્રકારના અક્ષર રાખ્યાછે—બાળબોધ, મોટા ગૂંજરાતી અને નાના ગૂંજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે મધ્યનું નીચલાં ધોરણોવાળા નિશાળીઆને મોટે કરવાનું છે; મોટા ગૂંજરાતી અક્ષરમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને કીણા અક્ષરમાં છે તેમાંથી પાઠને સુરમ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું. પામેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પામેનું વધારે શીખવવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી કરાવવો. એથી ભૂગોળનું માન પાડું થશે, અને ભૂલાશે નહિ. છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, અને આગળ જતાં એમાં વધારો કરવો.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ સું.

(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની સાબીતીઓ નીચે પ્રમાણે:—

૧. જો લોકો વહાણમાં બેસી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જો જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨. ત્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે જોઈ હોયછે.

૩. જમ જમ આવણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે જાયો દેખાયછે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* જાયછે.

૫. જમ જમ આવણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહોળાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચ્ચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે ત્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેના સડ, ફૂનો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જો પૃથ્વીની સપાટીના આર સરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગ-
ન

* મહાસમાં સૂરજ જાયછે તેના કરતાં મુબઈમાં અરબી કલાક મોડો જાયછે.

ભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ—

તે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

તે દિશામાં સૂરજ આથમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મ્હો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના બે સરખા ભાગ કર્યા છે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્ધ છે. આ બંને ગોળાર્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ઘણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહેછે.

કોરીજમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય તેઓને સંઢ કહેછે.

આરે બાજુએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને બેટ કે દ્વીપ કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને દ્વીપકલ્પ એટલે લગભગ દ્વીપ કહેછે.

* પાટીઆપર એ દિશાઓનો નકશો શિક્ષકે કહાડેલા.

તે માંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને માંધે છે તેને સંયોગીમૃમ્મ કહે છે.

જમીનની જે આણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને મૃશિર કહે છે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહે છે, અને વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહે છે. તળીએથી ઝેડાયલા ડુંગરા અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહે છે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને સીળ કહે છે.

લગભગ સપાટ જમીનના વિસ્તરેલા ભાગને મંદાન અથવા પ્રદેશ કહે છે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહે છે.

જે ઊંચી જગ્યાએથી જૂદી જૂદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને જઝાશય પ્રદેશ કહે છે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના આરા પાણીના પાંચ ભાગ કર્યા છે. તેમાંના દરેકને મહાસાગર કહે છે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહે છે તે મહાસાગર કરતાં નાનો હોય છે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના કાંઠાને અસ્થાન કહે છે.

પહોળા મ્હોડાના આખ્યાતને ઉપસાગર કહે છે.

પાણીના બે મોટા ભાગને માંધનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કહે છે.

જમીનથી વીંટલાયલા પાણીના ભાગને સંરાવર કહે છે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે ઝરોવરમાંથી નીકળી જાય તો જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળે છે તેને નદી કહે છે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળે છે તે જગ્યાને તેનું મૂલ અને જે જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળે છે તે જગ્યાને તેનું મુલ્લ કહે છે.

જે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળે છે તેને સંગમ કહેછે.
મમુદ્રને મળતા પહેલાં ભરતીનું પાણી માટે આવે એવું જે
નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને સાઢી કહેછે.

(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.

જમીન.—પૂર્વ ગોળાર્ધમાં એશિયા, યૂરોપ, અને આફ્રિકા,
એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણ જોડાયલાંછે. એ ત્રણ ખંડોને
કોઈવેળા જૂનીમૃત્તિ કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ
એક ખીજના રહેવાડીઓને થોડા ઘણા માલુમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં અમેરિકા (ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા)
નામ એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા નવીમૃત્તિ કહેછે, કેમકે ૧૫૦
અ. ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવડીએ તેનો શોધ કર્યો
ત્યાંસુધી ઊપલા ત્રણ ખંડના જોકોને માલુમ નહોતો.

ઊપલા ચાર ખંડો જિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને આ-
સ્ટ્રેલિયા કહેછે. એની આસપાસના બેઠ તથા પાશ્વિકિક મ-
હાસાગર માટેલા નાના બેઠ એમાં ઉમેર્યાંછે. એ સઘળા બેઠ સ-
હિત આસ્ટ્રેલિયાને આસ્ટ્રેલેશિયા † કહેછે.

એશિયાની પશ્ચિમે યૂરોપ ખંડ છે.

યૂરોપની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ છે. યૂરોપ અને આફ્રિ-
કાની વચ્ચે ભૂમધ્ય ‡ મમુદ્ર છે.

યૂરોપની અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે અમેરિકા ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃથ્ઠ ઉપર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર † ધ્રુવની આસપાસ ઉત્તર મહાસાગર છે.

* દરિયાનું પાણી વારા ફરતી ચરેછે અને ઊતરેછે તેને ભરતી ઓટ કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ. ‡ એની આસપાસ દેશો આવેલા છે.

§ સૂરજની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી
ફરેછે તેને પૃથ્વીની ધરી કહેછે. એ ધરીના છેડાને ધ્રુવ કહેછે. ઉત્તર તરફના ધ્રુ-
વને ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને દક્ષિણ ધ્રુવ કહેછે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ દક્ષિણ મહાસાગર છે.
૩. એશિઆ અને અમેરિકા વચ્ચે પાસિફિક મહાસાગર છે.
૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યુરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટલાન્ટિક મહાસાગર છે.
૫. એશિઆની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

એશિઆખંડ.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યા છે તેઓનાં નામ:—

૧ ભરતસંડ કે હિંદ.	૭ તુર્કસ્તાન.
૨ સિંહલદ્વીપ.	૮ તાર્તરી.
૩ ચલૂચિસ્તાન.	૯ એશિઆઈ રુશિઆ.
૪ અફઘાનિસ્તાન.	૧૦ જાપાન.
૫ ઇરાન.	૧૧ ચિનાઈ મૂલક.
૬ અરબસ્તાન.	૧૨ હિંદી ચીન.

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને ઢેરલાક લોક હિંદ કહેછે. એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્રો છે તેપરથી હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાય છે. એમાં ઇંગ્લેન્ડ રાજ કહેછે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે, પણ તે બધાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જૂદા જૂદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે ખુંબઈ, મદ્રાસ, બેંગાળ, વગેરે ઈલાકા કે પ્રેસિડન્સી કરાય્યાછે.

પ્રકરણ ૩ જું.

મુંબઈ રાજ્ય (મુંબઈ પ્રેસિડેન્સી).

૧ સામાન્યવર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઈલાકાનો માંક-
ડો મુલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મહેસૂર સંસ્થાન અને
મદ્રાસ ઈલાકાના સીમાડા સૂધી એ ઈલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦
મૈલ છે. એ ઈલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન દિશાએ બ-
લચિરતાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિ
બાજી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાહ,
અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો અને મહેસૂર
છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાં-
ડાનો $\frac{2}{3}$ ભાગ એ ઈલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે
પાસે આવેલા કુચ્છી અને ખંભાતી આખાતોને બાદ કરતાં
બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસા મિલા-
ય બાકીના વખતમાં કાંડાપર આવેલી ઘણીક આડીઓ કિનારા-
પર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ મારેછે, પરંતુ ચોમાસામાં
વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર
ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબઈનું બાઈ, બીજું કરાચીનું, અ-
ને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો—સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમઘાટ ઉત્તર દક્ષિણ
પડેલોછે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જૂદા પાડેછે. સાતપૂઠા
પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે. તે ઇંદોર અને આનંદેશ તાબાના
મુલકોની વચ્ચે આવેલોછે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને
છૂટા પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ— સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, મીમા, નિરા, અને કૃષ્ણા. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છે-
ટે તેઓમાં વહાણ જઈ શકે છે તે ઊપરાંત ઝાઝા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૮૧૬૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંનો $\frac{1}{3}$ ભાગ દેશી રાજ્યઓનો છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨૫૬૨૪૯૬૬ છે તેમાંથી ૯૨૭૨૦૭૩ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસે છે. દેશી રાજ્યઓ મુંબઈ મરકારના હુકમ નીચે છે,* અને તેને અથવા ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. એ પ્રકારનાં માણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલી છે. થોડાંક સંસ્થાનો પામેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના હુપરીપણા નીચે રાખેલાં છે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને મરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યા છે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યા છે. આખા ઈલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહે છે. એને મદદ આપવાને એ કૌન્સિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. રાજ્યરીતિ.

પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજન્ડોના અધિકાર તળે રાખી છે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક એ કે વધારે આમિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ડો છે. રાજ્ય રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેમલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મૂલક લડતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યું છે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજ્યઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવે છે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા, વગેરે મોટા ગુનાનો ઈનસાફ એ પંચ કરે છે. એ પોલિટિકલ એજન્ડો રાજ્ય રાજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરે છે, અને ગાયકવાડ અથ-

* હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હુકમ નીચે છે.

વા ખીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજ, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવર મૂકાને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળથી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયા હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાવંદી વસૂલ કરેછે અને અરમ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, શોજદારી, તથા લોકો-પયોગી હરેક ખીજા કામપર તે નિધા રાખેછે. ઘણું કરીને તેના હાથ નીચે બે ત્રણ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપુટી કલેક્ટર હોયછે. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરને તાલુકાની દેખરેખ સોંપેછે અને હજૂર ડેપુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રહી તીળેરી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માંજિસ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે બિપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇન્જિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટોને અને કલેક્ટરોને મહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાટપાકુ, ધાડ પાડનાર વગેરેને ઝાલીને શિક્ષાને માર માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઇમારતોનું કામ ઇન્જિનીયર કરેછે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની બે-પરવાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજખી હક કરતાં જલ્દી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો હરેક બેઠૂતને કેટલી વિધોટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં ઠરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેક્ટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જે

પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીએ મહાલકરી કે થાણુદારને તેમાંનો ભાગ મેળેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી ફોજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક દિસ્ત્રિક્ટ જડજ એટલે મુખ્ય વ્યા-
યાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ઘાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી
પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા ખીજા ભારે ગુના કરના-
રાઓને માનિસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઈન-
સાફ કરેછે. ભોંય, તથા ખીજી સ્થાવર મીલકત, દેવું, તથા
હરકોઈ જંગમ મીલકત સંબંધીની કુર્બાદ પણ તેજ સાંભળે-
છે. જડજને મદદ કરવાને આસિસ્ટન્ટ જડજ અને મજાડિ-
નેટ જડજ રાખેલા છે. મોટાં નગરોમાં સ્માલકૉઝ કોર્ટ હોય-
છે, ત્યાંના જડજને નાની રકમના કજીઆ સૂકવેછે, ને તેના ફે-
મલા પર અપીલ નથી. તમામ વ્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું સુંબઈ-
ની હાઈકોર્ટને મેળેછું છે. મોટાં ગામ, કસ્બા, ને શહેરોમાં ડેપુ-
ટી પોસ્ટમાસ્ટર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકો-
ના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કર-
વાને દાકતર રાખેલા છે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હૉ-
સ્પિતલમાં રાખી ઓઝડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કસ્બાઓમાં
એજ કારણને માટે દવાખાનાં કર્યાં છે. શહેરોને તથા કસ્બાઓ-
ને ઓખા રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિ-
સિપાલ કમિટીઓ ઠરાવીછે.

૩. સુંબઈ ઈલાકાના ભાગ.

સુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાં છે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં
(૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગુજરાત, (૪) મહારાષ્ટ્ર, એમાં
દક્ષિણ અને કોકળ બે છે, (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર
કાનઢા.

એ ઇલાકાની રાજધાની મુંબઈ ખેટ છે. ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બ્રીજ ચાર્લસ રાજાને એ ખેટ કન્યાદાન જોડે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્તુગીઝ લોકને તાબે છે (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભૌંય છે). સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે) અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો ખેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇન્દ્રેજી ખાલસા મૂલકનો ધણોપરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટે મળેલો છે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેચા પાસેથી અને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલાંછ. ઉત્તર કાનડા મદ્રાસ ઇલાકાનો ભાગ હતો, તેને અને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઇલાકામાં નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં સરકારે સિંધ દેશને ત્યાંના અમારો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધ.

મુખ્ય શહેર.

૧ સિંધનો ઉપલો સરહદનાં મૂલક

જેકઘાબાદ.

૨ શિકારપુર જિલ્લો.

શિકારપુર.

૩ હૈદરાબાદ જિલ્લો.

હૈદરાબાદ.

૪ કરાંચી જિલ્લો.

કરાંચી.

૫ ધરપારકર.

ઉમરકાંટ.

૬ સૈરપુર સંસ્થાન.

સૈરપુર.

(૨) કચ્છદેશ.

મૂજ.

(૩) ગૂજરાત.

૧. સૂરત જિલ્લો.

સૂરત.

૨. મરુચ જિલ્લો.

મરુચ.

૩. સેડા જિલ્લો.

સેડા.

૪. પંચમહાલ.	ગોધરા અને દાહોદ.
૫. અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ.
૬. કાઠીઆવાડ એજન્સિ.	રાજકોટ.
૭. પાલણપુર એજન્સિ.	પાલણપુર અને ડોસા.
૮. મહીકાંઠા એજન્સિ.	સાદરા અને રૂડર.
૯. રેવાકાંઠા એજન્સિ.	નાંદોદ, ચારીઆ, અને લુણાવાડા.
૧૦. ગાયકવાડનો મૂલક.	વડોદરા.
૧૧. સંભાત સંસ્થાન	સંભાત.
૧૨. પંચમહાલ એજન્સિ.	નારુકોટ.
૧૩. સૂરત એજન્સિ.	વાંસદા, ધરમપુર, અને સચીન.

(૪) મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈથી જાદ કરતાં)

(અ) કોંકણ.

૧. ધાણાજિલ્લો.	ધાણા.
૨. જવાર સંસ્થાન.	જવાર.
૩. કોલાચા જિલ્લો.	અલીવાળ.
૪. જંજીરા સંસ્થાન.	જંજીરા.
૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.	રત્નાગિરિ.
૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.	સાવંતવાડી.

(બ) દક્ષિણપ્રાંત.

૧. સ્વાનદેશ જિલ્લો.	ધુલિયા.
૨. સ્વાનદેશ એજન્સિ.	
૩. નાશક જિલ્લો.	નાશક.
૪. પેઠ સંસ્થાન.	પેઠ.
૫. અહમદનગર જિલ્લો.	અહમદનગર.
૬. પુણાજિલ્લો.	પુણા.
૭. સતારા જિલ્લો.	સતારા.

૮. સતારા જાગીર.	મોર, ફલટન, ઔંદ, જત.
૯. સોલાપુર જિલ્લો.	સોલાપુર.
૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.	અકલકોટ.

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ અને ઉત્તર કાનડા.

૧. કલાદગી જિલ્લો.	કલાદગી.
૨. બેલગામ જિલ્લો.	બેલગામ.
૩. કોલાપુર સંસ્થાન.	કોલાપુર.
૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.	સાંગલી, જમસિંડી, મિરજ, કુરંદ-
વાડ, મુધોલ અને રામદુર્ગ.
૫. ધારવાડ જિલ્લો.	ધારવાડ.
૬. સાવનૂર સંસ્થાન.	સાવનૂર.
૭. ઉત્તર કાનડા જિલ્લો.	કારવાડ.

સિંધના સર્વથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગૂજ-રાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ ક્યાંછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા (પંચમહાલ સુદ્ધા), ભરૂચ, સૂરત, થાણા અને કોલાખા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશિક, ખાનદેશ, અહમદનગર, ધુલા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાંનડા, અને રત્નાગિરિ છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંડા, રેવાકાંડા, પંચમહાલ, ખેડા, સૂરત, થાણા, અને કોલાખાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાકે, તથા ધારવાડ અને સા-

વંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેઠળ છે.

૪. મુંબઈ શહેર અને બેટ.

મુંબઈ બેટ એકલાને જૂદો જિલ્લો ઠરાવ્યો છે અને તેથી તેને ઊપલા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડુંગરા છે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના ઝેસ્થાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરેછે. દુનિઆમાં ઝૂંઘી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હમેશાં જથાબંધ રહેછે, ને દુનિઆના સુઘળા ભાગોતરફ આવજા કરેછે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંનો ધારીપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાં છે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં વેપારીઓની અને શાહુકારોની દુકાનો તથા મરકારી વસૂલાત, ન્યાય, પોસ્ટ, તાર, અને બીજાં ખાતાંઓ છે, ને તેઓને માટે રોનકદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળેછે. કોટ પાડી નાખેલોછે તોપણ હજી નામ રહ્યું છે.

કોટ અમે બહારકોટ મળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૬૪૪૪૦૫ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં તે મોટામાં મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કરીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેપારને અર્થે દુનિઆના જૂદા જૂદા

ભાગોમાંથી આવેલા લોકો ઇંગ્લેન્ડ, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ જોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં ખેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓપર રરતા તથા રેલવે બાંધીને સાગ્રી (થાણાજિલ્લામાં) ખેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલો છે. સાગ્રીમાં મુંબઈથી ૧૬ મૈલે, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યું છે તેમાંથી લોહાના નળો વડે મુંબઈમાં મીઠું પાણી આવે છે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કંચારા, તથા બીજા સેંકડો કારીગરો પોતાના હુનર એ ખેટમાં કરેછે, પરંતુ સૌકરતાં વધારે મોટો બંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ ખેટમાં વરાળચંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના મંચા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજ મળેછે. વળી નાળીએરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના બંધાથી ઘણા લોક કમાય-છે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. ભીંડી થાયછે, અને ડુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોળું, કાકડી, વગેરે શાકભાજી પણ મઝ થાય છે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં ફેટલાક કમિશનરોને લોક ઠરાવેછે. જમીનપરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે ઇંગ્લેન્ડ સરકારે એક કલેક્ટર રાખેલો છે, અને વહાણેથી જ માલ આવેછે તેઉપર દાણ ઠરાવ્યું છે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્ટમ કમિશનર નીમેલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈશહેરના રહેવાસીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડને અને મા-જિલ્લેટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફ ઉપર અપીલ માંભળવી એ તેનું કામ છે.

૫. અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગજોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈરત્ય દિશાએ એડનમાં એક મં-

સ્થાન સરકારે કયુંછે. એ સંસ્થાન આશરે ૩૫ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ઘણા ખ્વાશીઆ અને શિપાર્થિઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં આરબોની જંગલી જતો વસેછે. એ દેશ ઘણો ગરમ છે, અને તેમાં ઘણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પૈરિમ ખેટ ઇંગ્લેન્ડના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ ખેટ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સિંધ.

ઐરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૭૧૭૫ ચોરસ મૈલ અને ૨૧૯૨૪૧૫ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ૩ મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલુચી ભાષા બોલાયછે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને આરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાલા અને મુસલમાન પર્વત, ઉત્તરે બલુચિસ્તાન અને પંજાબ, અને પૂર્વે જમલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ અપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ઘણો રસાળ અને સારો ખેડાયલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસેછે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેમ્બરમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવેછે તેથી તેની આસપાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળેછે. એતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડૂંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેટાંને સારૂ ચારો બગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં ખેતી અને ચારો સારો થાયછે. વળી તેમાં

માટીનાં વાસણુ, આમડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બનેંછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જીવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ, તથા તેલિયાં બીયાં મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્ટીસૂધી રેલવે છે, અને સિંધુ નદીમાં મુલતાનસૂધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ ક- રેલવે તેમાં શિકારપુર, હૈદરાબાદ, અને કરાંચી એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રમ્યાળ જિલ્લા છે. બાકીના બે ભાગ પોલિટિકલ સુપરિ- ન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી મંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ડપલો સરહદનો મૂલક.— એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ- ના હાથ નીચે છે. એનું સેત્રફળ ૧૮૧૩ ચોરસ મૈલ તથા ૮૯૯૮૫ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાંછે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કોણમાં ખિલાતના ખા- નનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર જિલ્લો છે. એમાં ઘણું કચીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભીંચ વેરાન છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાચછે ત્યારે બીજા ભાગમાં ખેતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જીવાર, બાજરી, અને ઘઉંછે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીયાં પણ થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાચછે તેમાં જીવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જેપર પૂર આવે તે સુકાયાપછે, તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ માત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૫૨૦૫ માણસ વસેછે.

(૨) શિકારપુર — એ જિલ્લાની ઉત્તરે સિંધનો ડપલો સરહદનો મૂલક અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કોહિસ્તાનના પશ્ચિમ કૂંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું સેત્ર- ફળ ૮૮૦૯ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૬૨૨૭ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવેછે. ખરિફપાકમાં ડાંગર અને જીવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણો ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાયછે. વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાત છે, શિકારપુર અને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગોળ કહેતા, અને શફર સિંધુનદીને કાંઠે જુલન ઘાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાર્ખાના અને શેહરી એ પણ મોટા કસ્બા છે.

(૩) હૈદરાબાદ—એ જિલ્લાનું સેત્રફળ ૯૬૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૭૨૧૯૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે મીરઆલી મુરાદનું સંસ્થાન, પૂવ થર પારકર સંસ્થાનો,

દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊંચડ ભૂમિ છે. કારીજિરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાવાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજ, રેશમી અને સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ, અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાય છે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિફ પાકમાં) ડાંગર, જુવાર, અને રૂ, તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાવાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૧૧૫૨ માણ સની વસ્તી છે.

(૪) કરાંચી.—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૦૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૪૨૩૪૯૫ માણ સની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મુલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરબચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવે છે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવો થયેલો ખેટ; ત્યાંની હવા ભેજવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઉ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને કામળા બને છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિફ પાકમાં), તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ ઇલાકાના બીજા ભાગે ખાતે ચઢે છે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીજાં ઈંગ્લાંડ મોકલવામાં આવે છે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાય છે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાય છે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. મુંબઈ ઇલાકાના મોટાંમાં મોટાં શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું બંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકે છે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટી અને તટ એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) થર પારકર—એ પાંચસુંના હાથનીયે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨૫૨૮ ચોરસ મૈલ અને ૧૮૦૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મુલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ જિલ્લો, ઉત્તરે ખેરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મુલકના ત્રણ ભાગ કર્યાં છે. પશ્ચિમે પર્વતળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટો વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં ખેટ જોવા છે. એ મુલકમાં વરસાદ થોડોજ આવે છે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની બહુ તંગી છે. એમાં ધાબળી, શેતરંજ, અને ચામડાંની જાણસા બને છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચાખા અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ અને જવ થાય છે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) સ્વેરપુરસંસ્થાન—એ સિંધની ઇશાન કોણમાં છે અને મીરઅસિ મુરાદના તાબામાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

કચ્છ*.

આ મુલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે, અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરત્ય કોણમાં કચ્છી આખાત અને અરબીસાગર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે ખેટ હોય તેમ દેખાયછે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮૭૮ ગામ તથા ૫,૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠો તદન અપાટ છે અને ભૂમિ રમણ છે. બાકીની સર્વે દિશામાં ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે. તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાયછે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમલરો, ખડીર, લક્ષ્મી, ધોળો, મીલવો, અને મોણવો એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને માંચલ ખેટોમાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સૂધી જાયછે. ત્રીજી હાર મધ્યધાર છે, તેમાં આરો, કરોકામ, ધીણોધર, હવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની

* કચ્છ દેશની ભૂગોળવિધાની જાણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સારૂ લખીછે. ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં જાણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નગરોનું સહજ જ્ઞાન, મુખ્ય ડુંગરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

દક્ષિણે પૂર્વપશ્ચિમ જાય છે, તેમાં ચિત્રાણો, રોહાની, નનામો, આડવા, ચાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. વહેલી હાર થોડી ધણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કુચ્છમાં સર્વથી જાયું છે. મધ્યધાર મહિલા પહાડોમાં ધીણોધર સર્વથી જાયો છે. તેનું શિખર ૧૨૬૮ ફૂટ જાયું છે. આડવાહાર મહિલા પહાડોમાં નનામો ઝોથી જાયો છે. તેનું શિખર ૧૪૨૪ ફૂટ જાયું છે.

નદીઓ.— એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેણ છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહેછે. ઊનાળામાં માત્ર છેલ્લેછેલ્લે આપોઆપમાં પાણી ભરાઈ રહેછે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેણ જાણવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેણો ખેડાપામે આડવા પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નદી નાળ આગળ કુચ્છી અખાતમાં ભળે છે. દેશલપર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ સુકમાવતી નામે વહેણો માંડવીની નાળમાં ભળેછે, અને આગી નામે વહેણો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે મુમરામરની પામે રણમાં ભળેછે. એ વહેણાઓમાં આખું વરસ પાણી રહેછે.

એ દેશનાં સોળ પરગણાં કહેલાં છે તે નીચે પ્રમાણે:— પાવર, મીઆળી, ચક્તી, પચ્છમ, સડીર, પ્રાંથઠ, વાગડુ, અંજાર ચોવીસી, મુવડ ચોવીસી, હાટા ચોવીસી, કાંઠો, મોઢાસા, અવઢાસા, કંઢ, ગરડો, અને માક.

મુખ્ય શહેર.— મૂજ એ સંવત ૧૬૦૫ માં રાવ શ્રી ઐંગારજીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૩૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એ મહિલી જોવા લાયક ઈમારતોમાં સૂરોપના મકાનોને ધોટે મરહૂમ રાવ શ્રી માગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યો છે. તે મજબૂતાઈ અને સૌંદર્યમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ખીજું શહેર માંડવી બંદર છે. એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫૯૮૮ માણસની વસ્તી છે.

વહાણોની મગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાયેલો છે. મુંદરા, લક્ષપત, જસૌ અને તૂળા એ ચાર જાણવા લાયક બંદરો છે. મોટા કરખામાં અંજાર, રાપર, અઘોઈ, (મોરબીનું) મચો, બેલા, નઝિયા, કઠોરા, તેરા, સૂમરીરાંહા, મહેસર, કેરા, અને કંથકાંટ છે. પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રાચીન દેરાં છે. કુચ્છ જિવાય રાવના તાબામાં ઓગામાં કુચ્છી ગઢ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરબીના ઝીંજુવાડાના, કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બરતાબંદરપર રાવનો હક પહોંચેલો છે. એક હાઈસ્કૂલ, એ પહેલા વર્ગની અને એક બીજા વર્ગની હોત્રેજી ને ગૂજરાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક મંસ્કૃત પાઠશાળા, એક અરબી અને ઉરદુ નિશાળ, અને ત્રણ કવ્યાશાળા સુદ્ધાં આખા કુચ્છ દેશમાં ૪૫ નિશાળો છે. એ મૂર્વેનો વહીવટ કરવાને એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ફરાબ્યો છે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યાં છે. દરેક જિલ્લામાં મુનજિફ રહેલો છે. ભૂજમાં મદર અદાલત છે તેના ઉપરીપણા નીચે એ મુનજિફો છે. મદર અદાલતના સૂકાદાની અખીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકે છે. કુચ્છના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે દિવાની અને ફોજદારી કામ ચાલે છે. એ જિવાય ભૂજમાં બાયાતોને માટે બડેજ કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ બાયાતો મળી ઈનઆફ કરે છે. દર પાંચ વર્ષે બધા બાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમે છે. બીજા ખાતાનો વહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરે છે, દેશની આવક અને ખરચ ઉપર દેખરેખ રાખે છે તથા જૂદા જૂદા ૧૭ મહાબોમાં મૂકેલા કુઓ અને કારભારીઓ મારફત જમાબંદી બિયરાવે છે. એ જિવાય જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણી ખાતા ઉપર તે નજર રાખે છે. જાહેર ઈમારત તથા રસ્તાખાતા-

નો ઉપરી હાલ શૂરોપીઅન અને મોજણીઆતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ આતું તથા મુંબાઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને સીતળાઆતું છે.

પોલિટિકલ એજન્ટ ભૂજમાં રહેછે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખેછે અને ઇંગ્લેન્ડને લહેણી ખંડણી વસૂલ કરેછે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્લેન્ડ લમ્કર રહેછે.

મુખ્યનિકામ— જાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, મહ, ઘઉં, રૂ, ઊન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ઊંટ, ઘી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવેછે. ભૂજમાં સૂતરાઈ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કમળી અને હીરનું ભરત બહુ વખણાયેછે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગીરીઓ ઇંગ્લેન્ડ લોકોને પસંદ પડેછે, અને તેઓ ખરીદ કરેછે. ભાતાજીના મકમાં ફટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડેછે. વળી એમાં કોયલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ આજનું નથી.

રાવ માતે જડેજન રજપૂત છે; તેના ભાયાનો ઘણાં છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

પ્રકરણ ૬. ટું.

ગુજરાત, ભાગ ૧ લો.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો ખાલસા છે, અને બાકીનો દેશી રાજ્યઓનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન માત્ર પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખાઈ છે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કર્યા છે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧ સુરત જિલ્લો છે; તેની ઉત્તરે ૨ મરુચ જિલ્લો; ભરૂચ-

ની ઉત્તરે ૩ સેંટા જિલ્લો, અને ૪ પંચ મહાલ; અને ઔથી ઉત્તરે ૫ અમદાવાદ જિલ્લો છે.

૧. સુરત જિલ્લો.

એ જિલ્લામાં આશરે ૧૫૮૮ ચોરસ મૈલ ભેટલી જમીન છે, તથા ૭૩૦૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલીમર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મુલક છે. સુરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, તથા વાંમ-દા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાં છે. દક્ષિણે દમણ ગંગા નદી છે; અને પશ્ચિમ દિશાએ અરબી સમુદ્ર તથા અંભાતી અખ્તાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથ્થે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં મુઠે ભેગભેગ થઈ ગયાં છે. નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ઘાચું કરીને મપાટ છે. પારંગેર અને ડુંગરી વિના જાણવા લાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. પારડી તાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને હશાનમાં માંડવી પરગણાનો ફેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ કાંઠે પ્લાટીઓ બહુ છે. ચોમાસા જિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજન કરે છે. મુખ્ય નદીઓ.—૧. તાપી, ગૂજરાતમાં નર્મદાજિવાય બીજી બધી નદીઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સુરત આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. ૨. કીમ, રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઓરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઈને અંભાતી અખ્તાતને મળે છે. ૩. મીઠોઝા, ૪ પૂર્ણા, ૫ અંધિકા, ૬ પાર, ૭ કાંલક વગેરે બીજી નાની નદીઓ છે.

મુખ્ય નિકામ.—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક

કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર, રૂ, ધઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઢેકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક, વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણા વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ છે તે જોવા જવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છે:—

(૧.) પારડી.	(૫.) વારડોલી.
(૨.) વલસાડ.	(૬.) માંડવી.
(૩.) ચીકલી.	(૭.) ચોર્યાશી.
(૪.) જલ્લાપોર.	(૮.) ઝાંરપાડ.

આ આઠ પરગણાંમાં ૮૫૯ ગામ અને લોકલક્ષ્ડના ૫૨-અર્ધ આલતી ૨૭૪ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૪૧૪૧ નિશાળીઆ બણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને ફોજદાર છે.*

(૧) પારડી તાલુકો.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ ગંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૧ ગામ અને ૫૧૭૪૯ માણસની વસતી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે— ૧. પાર. ૨. કાલક. ૩. દમણગંગા. એ ઊપરાંત કાંચલ અને પરીઆલી નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ ૧. થાલિડાપારડી, ૨. વગવાડા, એ કોલક નદીને કાંડે છે. ૩. કુંતા, બગવાડેથી એ ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઈન્સ્પેક્ટર

* આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આગળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર થતાવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જાંઘએ.

રહેછે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ૪. ઉદવાડા, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતમની જત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ૫. કોલક, એ બંદર છે. ૬. ઝમરસાડી, એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં મૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદ્રા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, અણા અને વાલ છે.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

એમાં ૭૮૨૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ —૧. ગણદેવીત્રી સાડી; એનું ખીણું નામ અંબિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. કાવેરી; ૩. સરેરા, એ નૈરત્ય કોણમાં વહેછે. હુંડાચ અને બીલીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ૪, ઓરંગા, એ વલસાડની પાસે છે. ૫. પાર. એ ઝિવાય વામ, કોલાઈ, વાંકી, વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. વલસાડ એમાં ૧૧૩૧૫ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને મુખાર્ડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામ સુબર્ષ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલસાડના મુખાર્ડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તેથી એમાં કૂરળે કે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને ઝાગ અહિંથી ચઢેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલદારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨. છરવાડા માં મીઠું પાકેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ

ત્રિવાય મંદલી, માલબેળ, ડહાચ, વીધરી, કોસંબા, અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદીપર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના પારવા મુંબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે મુકર કરેછે. હુરીઆ, વલસાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાં છે, તેમાં વલસાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકામ.—ડાંગર, કોદા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા અને વાલ.

(૩) ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૩ ગામ અને ૫૯૩૧૨ માણુમની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧, ઉત્તરમાં અંબિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહેનારી કાવેરીનો વલસાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે મુંગમ થાયછે. ૩. સરેરા ૪. ઓરંગા આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—ચીકલી; વસ્તી ૩૧૭૮. એમાં મામલતદારની કચેરી છે; દેહેગામ, સેરગામ, આલીપોર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકામ—ડાંગર, કોદા, અને દીવેલી.

(૪) જલાલપોર તાલુકો.

એમાં ૯૫ ગામ તથા ૭૦૧૧૨ માણુમની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહેછે. દક્ષિણે અંબિકા છે. કનાઈ, સુદારા, કરકવા, બનેવ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—જલાલપોર. એમાં ૨૦૯૧ માણુમની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં મરકારી નિશાળ છે તેનો ખરચ અન્નાવવાને રૂ. ૩૨૮૦) પટેલ ગોપાળજી રતનજી વગેરેની મહેનતથી એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. મટવાડ, અંબરામા, અમ-

લસાડ, કછાંલી, આદ, સરસાડ, અષ્ટગામ, પનાર, સીસાંદરા વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ એ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધા ગાઉપર જલ્લાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે બીલીમોરા છે, ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, રૂ, તલ, અને શેરડી.

(૫) બારહોલી તાલુકો.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૭૫૦૦ માણુમની વસ્તી છે. એની નદીઓ—૧. તાપી; ૨. મીઠોલા, એ નદીના ત્રણ કાંઠા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણા નદી છે. અને તેની એક શાખા વાલોડ થઈને વેજને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. મીઠોલાને કાંઠે બારહોલી; વસ્તી ૪૨૨૯ માણુમની. એ ગામ ગાયકવાડના જીજ્ઞેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે કઢાંદ. ૩. સરમોળ, ૪. બાલોડ, ૫. મોતા. ૬. વરાડ. ૭. બુહારી. ૮. દેહેગામ. ૯. વાંકાનેર. ૧૦. કથાસ, વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી વાલોડમાં મહાલકરી અને ફોજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, ઘઉં, કોદા, કપાસ અને શેરડી.

(૬) માંડવી તાલુકો.

એમાં ૧૬૯ ગામ અને ૪૮૩૬૭ માણુસ છે. મુખ્ય ગામ માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજ્ય રહેતા. ત્યાર પછી ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત ૧૮૯૮ માં ઇન્ફેન્ટરિસકારની જપતી પછી અને પછી કેટલેક વરસે એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડૂંગરા છે; તેમાં દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના જ્ઞાત ટપ્પા એટલે ભાગ કર્યા છે. તેમનાં નામ, માંડવી, બહુધાન, પાતલ, દેવગઢ, દઢવાડા, હવેલી અને બારગામ. એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. ગ્રેહે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વરેલી આગળ તાપીને મળેછે. માંડવી ગામમાં ૪૨૯૬ માણસની વસ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. બહુધાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જત્રા ભરાયછે. ઘંટાની અને તહેકેશ્વર મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકામ—કોદ્રા, ડાંગર, જીવાર, અને દીવેલી.

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વરતી બાદ કરતાં એ તાલુકાની વસ્તી ૪૮૪૩૫ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ ગાયકવાડ મરકાર તથા સચીણના નવાબના તાબાના મૂલકમાં પેરાતાં છે. સૂરત શહેર તાપી નદીને કાંડે છે. એમાં ૧૦૭૧૪૯ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, જડજલ, મુખાર્ડિનેટ જડજલ, મામલતદાર, વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. ગામ સુધરાઈ ખાતું તથા હાઈસ્કૂલ પણ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ઘણો ચાલતો હતો. સંવત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યોછે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારાપર આવેલોછે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજાસુધી ઝારો રસ્તો બાંધેલો છે. સૂરતની પાસે તાપીનદીને જ્ઞાતે તીરે રાંદેર છે. એ કસબામાં ૧૦૨૮૦ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈખાતું છે. કતારગામ, માઠા, કુંભારીઆ, ઉમરા એ મોટાં ગામ છે. જીઆબચુડીઆ નામે મી-

૪૫૬૨ છે ત્યાં મરકારકુન રહેછે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલ-વે રોશન છે. મુખ્ય નિકામ—૩ અને જીવાર.

(૮) ઔરપાઢ તાલુકો.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૬૨૫૬ રહેવાસીઓ છે. એની દક્ષિણે ૯૬ ઉપર તાપી, અને ઉત્તરે કીમ નદીઓ છે. સીતા નદી ભગવાદાંડી આગળ મુમુદ્રને મળેછે. બનાવામાં તેમાંનું પાણી ધણું કરીને સૂકાઈ જાયછે. ઇચ્છાપોર અને બીજાં ગામો આગળ પાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ઔરપાઢ છે. એ કર્ણાતી વસ્તી ૪૦૦૧ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું થાણું તથા મુબારકનેટ જાડજની કચેરી છે. કુડસદ, મગવાદાંડી, અઢાજન, સુહાની, અમરોલી, કાસાડ, અને વરાછા મોટાં ગામ છે. મરસની પાસે શિવનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જત્રા ભરાયછે. મોરા ગામમાં કૂવાની જત્રા ભરાયછે. અમરોલી, સાયણ અને કીમ એ ત્રણ રેલવે રોશન છે. એની મુખ્ય નિકામ—જીવાર, ૩ અને ધઉં.

૨. મરુત્ત જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૩૬૩ ચોરસ મેલ છે, અને તેમાં ૩૫૦૩૨ માણસ વસેછે. એની ૯૬—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે કીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં અંભાતનો અપ્પાત. એ જિલ્લામાં ધણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રાજા ભૂઈ હોવાથી ખેતી ઓછી થાયછે, તેમ ઝાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલીછે. નર્મદા બપોરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં કીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેંઠીઆ છે, અને બીજાં વપાર રોજ-

ગાર છે. એતીની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. એ ઝિવાય ઓમાઝામાં જ્યુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકેછે, અને શીઆળામાં ધઉં, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી, અને તમાકુ થાયછે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે :—

(૧.) મરુચ	(૪.) આમોદ.
(૨.) અંકેશ્વર.	(૫.) જંબુસર.
(૩.) વાગરા.	

આ પાંચ તાલુકામાં ૪૨૫ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલ ફંડને ખરચે ચાલતી ૧૯૬ નિશાળો છે, તેઓમાં ૭૪૩૦ નિશાળીઆ ભણેછે.*

(૧) મરુચ તાલુકો.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩૨૯૯ માણુમની વસ્તી, ૧૦૨ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ધણી મોટી અને ઊંડી છે અને એવડે બહોળો વેપાર ચાલે છે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળેછે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર મરુચ છે તે નર્મદા નદીના કાંઠાપર છે. એમાં ૩૬૯૩૨ માણુમની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ પ્તાતું છે. કલેક્ટર, બીજા વર્ગના મજાર્ડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. શુકલ-તીર્થ, સાહેશ્વર, નિકોરા, શાહચાદ, સનોર, દંકારીઆ, પારસ્ત, અને અંકેશ્વર, એ મોટાં ગામ છે. હર વરસ શુકલતીર્થમાં જત્રા ભરાયછે. હર ૧૯ વરસે તવરા અને ભાડભૂતની જત્રા ભરાયછે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રે-

* આ તાલુકાઓની વીગતવાર હકીકત આપી છે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. બીજા જિલ્લામાં તે માત્ર એમાંના કરતાં કે મોટાં ગામ ને થોડો સાર શી-ખવાશે તે બસ થશે.

લવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતુરીઆ અને કારુવા એ બે નાના બેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણુમ વસેછે. મુખ્ય નિકામ—૩ અને જુવાર.

(૨) અંકેશ્વર તાલુકો.

એ પરગણામાં ૧૦૨ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૭૭૪૩ માણુમની વસ્તી છે. ૧ કીમ નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨ ઉમરાવતી એ રાજપીપળામાંથી નીકળી માંડવા યુજુર્ગ આગળ નર્મદાને મળેછે. વળી વંદ નામે એક ખાડી છે. મુખ્ય ગામ - ૧ અંકેશ્વર. એમાં મામલતદારની તથા પીબલ વર્ગના મુખાડિનેટ જરડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૬૪૧૪ માણુમની વસ્તી છે. ૨. હાંસોદ, એમાં ૪૧૫૨ માણુમની વસ્તી તથા મહાલકરીની કચેરી છે. દીવા, માંડવા, બુજુર્ગ, ફલાવ, કતપુર, અને સીસોદરા મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકામ—૩, જુવાર, અને ધઉં.

(૩) વાગરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૮૭૭૯ રહેવાસી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ મૂસી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરચને જૂદા પાડેછે. વાગરામાં મામલતદારની તથા મુખાડિનેટ જરડજની કચેરી છે. આ તાલુકાની પશ્ચિમે દેહેજબાગ નામે મોટો કસ્બો છે તે બંદર છે. ગંધાર, વિલાયત, અને લસીગમ એ મોટામાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકામ—૩, જુવાર, અને ધઉં.

(૪) આમોદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૪૯ ગામ તથા ૪૦૨૬૦ માણુમની વસ્તી

છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહે છે. એમાં આઢોઢ, ગોપાલ, સ્પરેલ, વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૧૧૨૫ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ ક-સ્ખા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાડા મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઢાકોરને તામે છે. આ તાલુકાનું માતર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદ-માં આવેલું છે. સરમોળ, હસર, રોજા, ઢંકારીઆ, વગેરે મોટાં ગા-મ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જીવાર, અને ધર્ડ.

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૩ ગામ તથા ૯૩૨૪૯ માણુમની વસ્તી છે. નદીઓ—૧ મહી. એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભા-તના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨ ઢાઢર પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા મુખાર્ડિ-નેટ જડજની કચેરી છે. મુખાર્ડિનેટ જડજનો અધિકાર આ-મોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૪૯૨૪ માણુમની વસ્તી અને ગામ મુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ધણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે ઢંકારીઆ નામે અંદર છે. એમાં ઢીક વેપાર આવેછે. દેગામ એ પણ અંદર છે. ગજરા, કા-વી, વેંડચ, અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, ધર્ડ, જીવાર, બાજરી અને ગળી.

૩ લેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૬૧ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૭૯૨૭૩૩ માણુમની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો,

ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજન્ડિસનો ફેટલોક મૂલક, અને રેવા-કાંઠા એજન્ડિસમાંનું વાડામિનોરનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મૂલક તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જૂદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું સંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ ચપટો અને ઝાડોથી ભરપૂર છે. એતી પલ્લુ સારી છે. ઈશાન કોણમાં એ લગીર ઊંચો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ઝાડ-વાળી અને ઓછી રસાળ છે. દેશનું પાણી ઘણું કરીને મહી તરફ વહેછે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતી અ-ખાતને મળેછે. ૨ વાત્રક, એ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેથો એ વાત્રકને મળેછે. ૪ શેઢી, એ વાત્રકને મળેછે. ૫ મોહોર, એ શેઢીને મળેછે. ૬ સારી, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી અને મેથો એ બેની વચ્ચે છે. એ જિલ્લામાં બાજરી, કોદા, ડાંગેર, જુવાર, શેરડી, બાવટો, તમાકુ વગેરે પાકેછે. બાજરી અને તમાકુ પુષ્કળ પાકેછે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આણંદ અને નડીઆદ પરગણામાં ઝૂંવે બાગાયત પાક થાયછે. કુપ-ડવલુજમાં સાબુ અને કાચનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં ઝર-કારી હાઈસ્કૂલ તથા એડામાં પહેલા વર્ગની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે, અને કુપડવલુજમાં તથા ઉમરેડમાં એકેક ખીજ વર્ગ-ની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. નડીઆદના દેશાઈ લેરીભાઈ અમ્બુભાઈ ઉર્ફે ભાઉ ઝાહેરે મોટી ઉદારતાથી રૂ. ૨૦૦૦) ખર્ચા નિશાળનું મકાન બંધાવી આપ્યુંછે. આ જિલ્લામાં આ-શરે હલકા દરજ્જાની બધે નિશાળો છે તેઓનું ખર્ચ લોકલ ફંડમાંથી કરવામાં આવેછે. એ નિશાળોમાં સુમારે ૧૪૦૦૦ છો-કરા ભણેછે. એ જિલ્લામાં રેલવે છે તેની એક શાખા આણંદ-થી પાલી સૂધી જાયછે. એ જિલ્લાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કરબા છે.

ખેડા જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧). કપડવણજ.	(૫). માતર.
(૨). ઠાસરા.	(૬). આળંદ.
(૩). તડીઆદ.	(૭). ચોરસદ.
(૪). મહેમદાવાદ.	

આ તાલુકાઓમાં ૫૯૧ ગામો છે.*

(૧) કપડવણજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૮૬૭૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ મોહોર નદી કપડવણજ તથા કુંડલાલ પામે વહેછે; ૨. વાત્રક, એ અપરજીના ગામ પામે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩ ચરાસી, એ નાની નદી કપડવણજ આગળ મોહોરને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ કપડવણજમાં મામલતદાર તથા મજાડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કુંડલાક રહેવાંનીઓ ઘણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૩૯૮૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં નિશાળનું મકાન બંધાવવા સાર શેઠ કેવળભાઈ તથા શેઠ નથુભાઈએ રૂ. ૭૦૦ ભર્યા હતા. ગામ સુધારાઈ પાવું, પુસ્તકશાળા, છોડીઓની નિશાળ, તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને સાબુ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીલ્ગેરકાણે પુઠકળ મેકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનામાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી જમી જતના કાચ અને સાબુ બનાવે તો અપત વધે. આંત્રોલી, કઠલાલ, છીપડી, તોરણા, લસુંદા વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. આંત્રોલીમાં ઊના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની

* આ તાલુકાઓની વધારે હકીકત આપીએ તે ખેડા જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કરખા કે બહુ મોટાં ગામ ને થોડો સાર શીખવેલા.

મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી અને કોદ્રા, કાચ તથા માણુ છે.

(૨) ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૦૦ ગામ તથા ૮૫૬૦૧ માણુમની વસ્તી છે. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. શેઠી ઉત્તરે આપેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડીઆદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોઢોરને મળેછે. એ સિવાય ગઢતી વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ ડાકોર છે; તેમાં ૭૭૪૦ માણુમ વસેછે, જે રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનેમે ઘણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે. આમો સુદ પૂનમે તથા આશાડ સુદ ખીજની રથજત્રાએ આશરે લાખ માણુમ એકઠું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩૨૫૧ માણુમની છે. જનોડ, પઢાઢ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ડાંગર અને ખાવટો છે.

(૩) નડીઆદ તાલુકો.

એમાં ૯૯ ગામ તથા ૧૫૧૪૮૩ માણુમની વસ્તી છે. ૧. શેઠી એ આ તાલુકામાં થઈ એડા આગળ લાત્રકને મળેછે. ૨. જોહોર એ કુપડવણ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઠીને મળેછે. ૩. લુળી એ કોટ આગળ શેઠીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ નડીઆદમાં ૨૪૫૫૧ માણુમની વસ્તી છે. એમાં મખાડિનેટ જાડજ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. અલી-

ળા, ચુળેલ, મીંહોલેલ, ઉત્તરસંઢા, ચકલાસી (એમાં ૭૦૮૧ માણસની વસ્તી છે), તરસંઢા, ડમાળ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કુલાલ પાસે થઈ નડી આદથી કુપડવણજ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલો છે. આ તાલુકાના બઢતોલ ગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ-બાજરી, કોદા, તમાકુ, શરૂં, તલ, અને રૂં છે.

(૪) મહેમદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૫૭૫૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧. સ્વારી નદી સાપરમતી અને મેચોની વચ્ચે વહે છે. ૨. વાત્રક મહેમદાવાદ તથા ખેડા પાસે થઈ પાલા આગળ સાપરમતીને મળે છે. ૩ મેચો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળે છે. અને ૪ શેઠી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે ખેડા આગળ વાત્રકને મળે છે. વાત્રક અને શેઠીના મંગમ ઉપર સેઢા છે. એમાં ૧૨૬૮૧ માણસ વસે છે. કલેક્ટર, મ્યુનિસિપલ જડજ, તથા સિવિલ મર્જન એ અધિકારીઓ એમાં રહે છે. વળી એમાં પુરત-કશાળા, સિવિલ હાસ્પિટલ, ગામસુધરાઈ ખાતું, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ખેડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સૂધી રસ્તો બાંધેલો છે. એને કુરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહમદ બેગડાએ ગમ્લાબું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યું છે. એમાં ૮૦૬૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામતતદારની કચેરી, ગામસુધરાઈ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં મરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, રીડિંગરૂમ, તથા દવાખાનું છે. મમરીઓ નામે કૂચો તથા તેની પડોશમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોજો એ બે જોવા લાયક છે. સિદ્ધન, મહીજ, સરસબળી, કનોજ, રૂઢળ, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ બાસતો બનતો હતો તે ઘણો વખણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય

નિકાસ—બાજરી, ડાંગેર, કોદરા, શેરડી અને પારિજાતકનાં ફૂલ છે.

(૫) માતર તાલુકો.

એ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૮૬૭૩ માણુમની વસ્તી છે. ૧. સાવરમતી નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨. વાત્રક એ આ તાલુકામાં થઈ પાછા આગળ સાવરમતીને મળે છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે તેમાં ૪૮૦૪ માણુમની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રહુ, લિંબાસી, વ્રાજ, વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં, કોદરા, ડાંગેર, તથા કસુંબી છે.

(૬) આણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૭૩ ગામ તથા ૧૪૯૯૫૨ માણુમની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ઉમરેઠ છે. તેમાં ૧૩૯૫૪ માણુમની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં મ્યુનિસિપલ જાડજની કોરટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ એડાવાળા બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. રૂ. ૨૫૦૦) નું લોકોમાં ઊધરાણું કરી મરકારી નિશાળનું મકાન બાંધ્યું છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિશાળ છે. ઉમરેઠથી ઉતરતું ખીચું ગામ આણંદ છે. એની વસ્તી ૮૭૭૩ માણુમની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળે છે. નાવઠ, કરમસદ, ઓઠ (૮૪૨૩ માણુમની વસ્તી); સારસા, ઘેરીઆલી, સામરસા (એની વસ્તી ૫૨૩૧ છે), ચિસોદા, ધામળા, સંઠલપુર, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી

નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવા લાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કોદા, રૂ અને બાજરી છે.

(૭) બોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧૪૪૫૨૮ માણસની વસ્તી છે. મહીનદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે, અને ઉમેટા તથા દેહેવાણુ આગળ થઈ અંભાતના આખાતને મળેછે. મુખ્ય ગામ બોરસદમાં ૧૨૨૧૪ માણસની વસ્તી છે, અને મામલતદાર તથા મુબાઈનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોડીઓની નિ-શાળ અને દવાખાનું છે. આંકલાવ, મેટાસી, વોરસદ, અઠારસા, રાસ, દાબોલ, દેહેવાળ, સુળાવ, પીપઝાવ, વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથ્થે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા અંભાતના નવાબના રાજ્યમાં પેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિ-કાસ—બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, સૂપડ અને શુરૂં છે.

૪. પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૭૩૧ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૨૪૦૭૪૦ માણસની છે. એનો રાજ્યવહીવટ ચક્રાવતાર ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજન્ટ છે. સરકારી ઊપજ ખરચના હિસાબની બાબતમાં એડા જિલ્લાનો પંચમહાલ ભાગ છે.

બારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરત્ય કોણુના ભાગની ઉત્તરે હુણાવાડા, સુંથ, અને સંતેલી આવેલાં છે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી એડાજિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે. ઈશાન કોણુના ભાગની ઉત્તરે

કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ, અને પશ્ચિમે મુંબ, સંજેલી, અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઈશાન કોણનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયલો છે. દેશ મોટાં ગ્રામ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડુંગરા શિવાય સ્વપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ધણું કરીને જમીન જંચી નીચી અને વેરાન છે, તથા ખેતીની હાલત શારી નથી. એ દેશમાં ખેતી શિવાય બીજે ઉદ્યમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકામ-ધાતુ, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા અને બીજું ધાન્ય છે. તલ અને મહુડાં પુષ્કળ પાડેછે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, ૨ પેટા મહાલ, તથા ૭૧૯ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે:—

તાલુકા.

મુખ્ય ગામ.

ગોધરા.

ગોધરા અને સંહેરા.

કાલોલ

કાલોલ, હાલોલ અને વેજલપુર.

દાહોદ

દાહોદ અને જાલોદ.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઇંગ્લેન્ડ સરકાર એને સુધારે છે. દાહોદમાં ૧૧૪૭૨ અને ગોધરામાં ૧૦૬૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૩૫ નિશાળો છે ને તેમાં ૨૩૫૭ નિશાળીઆ ભણેછે.

૫. અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ગૂજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૪૪ ચોરસ મૈલ છે. ને એની વસ્તી ૮૨૯૬૩૭ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે ઢાકીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પૂર્વે તથા અમ્મિકોણમાં ખેડા જિલ્લો,

ખંભાતનું સંસ્થાન, અને ખંભાતી અપ્પાત. એમાં મુખ્ય ન-
દી સાબરમતી છે તે ઈશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરાના છેડા
પાસેથી નીકળીને નૈરત્ય કોણતરફ વહી ખંભાતી અપ્પાતને
મળેછે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરા આવેલાછે, તથા ઘોઘા
તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મૂલક અપાટ મેદાન
છે. જિલ્લાના ઘણા ખરા ભાગમાં ખેતી મારી ચાલે છે. ગા-
મડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુષ્કળ
રેશમનાં, સૂતરનાં અને કમળનાં કારખાનાં છે. વરાળયંત્રથી
ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ઘણા માણસોને રોજી મળેછે. જિ-
લ્લાની નિકામ—બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડોક તમાકુ,
શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુંબ-
ઈ ખાતે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. કમળી, રેશમી અને
સૂતરાદિ કાપડ આસપાસના મૂલકમાં બન્યછે. જિલ્લામાં ૧૭૨
નિશાળ છે તેમાં આશરે ૧૧૦૮૫ નિશાળીઆ ભણે છે.

અમદાવાદ શહેરમાં બે હાઈસ્કૂલ, બે પ્રાંચસ્કૂલ, છોકરાઓ-
કરીઓની નિશાળો ચલાવવા માટે શિક્ષકો તૈયાર કરવાની શેક
મેમચંદ તથા રાવબહાદુર બેચરદાસની મદદથી બંધાવેલી બે
ત્રેનિંગ કોલેજો છે. ત્રણ કન્યાશાળા છે. અને ૧૮૪૯ માં ગૂજ-
રાત વર્નાક્યુલર સોમાઈટીએ એક કન્યાશાળા સ્થાપી હતી. નેક
નામદાર સખાવત બહાદુર શેડાણી હરકુંવર બાઈએ એ શાળા-
ના ખર્ચ માટે રૂ. ૧૨૦૦૦) તથા મકાન બંધાવવા માટે રૂ.
૪૦૦૦) આપ્યા. કન્યાશાળા સ્થાપવામારે મરહુમ રાવ બહા-
દુર મગનભાઈ કરમચંદે પણ રૂ. ૨૦૦૦૦) આપ્યા. એ નિશા-
ળોમાં ૩૦૦ કરતાં વધારે છોકરીઓ ભણેછે. રાવબહાદુર ભોળાના-
થે સ્થાપેલી આપારાવ લેખરી છે, તેમાં સર્વેને મક્ત વાંચવા દેછે.

આ શહેરમાં એ. કે. પ્રાંચીસ ગ્રાંદેબની મહેનતથી રચવાયે-

લી ગૂજરાતી ભાષાને તથા વિદ્યાને હિતેજન આપનારી વર્ના-
કચુલર સોશાયટીની આફિસ છે. એ સોશાયટીએ સને ૧૮૪૯
માં એક પુસ્તકશાળા સ્થાપી. એ પુસ્તકશાળાનું યોગ્ય મકાન
નગર શેક હીમાભાઈએ રૂ. ૭૦૦૦) ખર્ચી બંધાવ્યું છે. એનું
નામ હીમાભાઈ ઇન્સ્ટિટ્યુટ પાડ્યું છે. શહેરમાં હુકીસંગ હાસ્પિ-
તલ, બેઅરદાસ દિરેખ્તરી, વગેરે બીજાં પરોપકારી પુરુષોએ
સ્થાપેલાં લોકોપયોગી ખાતાં છે. એમાં ફેટલાંક છાપખાનાં તથા
ત્રણ જ્ઞાતવારીઆં વર્તમાનપત્રો છે. બુદ્ધિ પ્રકાશ નામે માસિક
ઓપાનિધું રૂ. ૧. બોશાયટી તરફથી પ્રગટ થાય છે. અમદાવાદ
જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) પ્રાંતીજ.	(૫) ધંધુકા.
(૨) વીરમગામ.	(૬) ઘોષા.
(૩) ઘોઝકા.	(૭) સાળંદ.
(૪) દસક્રોડ.	

આ તાલુકાઓમાં ૮૮૧ ગામો છે. *

(૧) પ્રાંતીજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૬૬ ગામ તથા ૧૦૬૯૩૪ માણસની વસ્તી
છે. એનો વિસ્તાર ધણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કર્યો
છે. મામલતદારની કચેરી પ્રાંતીજમાં છે અને મહાલકરીની ક-
ચેરી મોડાસામાં છે. પ્રાંતીજની પશ્ચિમે ૧. સાચરમતી અને ૨ હા-
થમતી નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહે છે. ૩ વાત્રક એ
બાયડ અને ગાબટ પાસે થઈને વહે છે. ૪ માજુમ, એ મોડાસાની

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપી છે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશાળોને
માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એના કસબા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહજ બીજી
હકીકત શીખવવી.

પાસે છે. ૫ મેશ્વો, એ હરમોલની પાસે છે. ૬ સ્વારી એ દેશા-
સણ, લાલપુર અને ખીજાં ગામો પાસે થઈને વહેછે. પ્રાંતીજની
પાસે જોખ નામે ઘણા મૈલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી
એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાયછે કે અમદાવાદના રહેવાસીઓ-
ને વધારે પાણી પૂરું પાડવા માટે મહંમદ સુલતાને હાથમતી નદી-
ના એક કાંઠાથી ખીજા કાંઠા સૂધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો
માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાળી લીધી. સુખ્ય ગામ પ્રાંતીજ
છે, ને તેમાં ૮૩૪૧ માણસની વસ્તી છે. માંદાસામાં ૭૪૩૬
માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધારાઈ ખાતું છે.
ઓરાણ, ગાબડ, ધનસૂરા, ચાંદલા, દેહેમાઈ વગેરે ખીજાં મોટાં ગામ
છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવા-
સી લોકો લટકાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા ભાગ્યેજ જમાખં-
દી આપતા, પરંતુ હંચેજ અરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ
પડ્યુંછે. મોડાસા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં ઝાગ
અને ખીજાં ઝાડો ઊગેછે. સુખ્ય નિકામ—બાજરી, ચણા, મક,
તલ, જવ, મકાઈ, રતાગુ તથા વરીઆળી.

(૨) વીરમગમ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૮ ગામ તથા ૧૨૮૦૪૪ માણસની વસ્તી
છે. એમાં એકે જાણવા લાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગો-
રેયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ
વીરમગમ છે, ને તેની વસ્તી ૧૯૬૬૧ છે. કોટની બહાર મુનમર
અને ગંગામર નામે બે તળાવ છે તેમાં મુનમર ઘણું મોટું છે. લો-
કો કહેછે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જોશિએ એ તળાવ બં-
ધાવ્યુંછે. આ કસ્બામાં ૬૨૭ ઓ ઘણા છે તેઓ રૂના ડગલા,
પંખા, સૂજની વગેરે ચારાં બનાવે છે. એ ગામમાં દેસાઈઓ

રહેછે તેમની સત્તાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યું છે. એમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા સબાડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં બે-વા લાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કસબા છે. પાટડીમાં ૬૩૨૦ તથા માંડળમાં ૬૭૭૪ માણસની વસ્તી છે. માંડળમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. પાટડી પાસે મીટું પકિ છે મોટે કસ્ટમખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહેછે. અહિં જે મીટું પકિ છે તેને વરાળનું મીટું કહેછે, અને તે મુંબઈ ઈલાકામાં મૌથી મરમ મીટું છે. દેવ્રાજ, આંગળ, ગંગેયા, રામપુરા, અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂટકાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડ મરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્ડિસમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મૂલકમાં આવેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ઘઉં અને જીવાર.

(૩) ધોલકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૧૮ ગામ તથા ૧૧૩૩૭૫ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો ઇંગ્લેન્ડ મરકારનો ખાલમ્મા છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહેછે, અને કેટલાકને કુરખાતી કહેછે. કોઠ તથા સાણુંદનો ઠાકોર અને ગાંગડનો ઠાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે સિવાય તેમના બાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કરખાતીઓ ધોળકામાં રહેછે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગી, મેણી, અને બીજાં ગામો પાસે નઠ નામે તળાવ છે તેનું પૌણી ખાઈ છે તથા પીવાના કામમાં આવતું ન-

થી. એ તળાવમાં રાડાં પુષ્કળ થાય છે તેને લોકો ઘરનાં છા-
પરાં બનાવવાના કામમાં વાપરે છે. એનાં મૂળીઆનો રોટલા
બનાવવાનો લોટ કરે છે. એને બીર કહે છે. ઘોઝકા મુખ્ય
ગામ છે. એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા મળા-
ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કરબો છે ને એક મૈલ લાંબો
છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૨૦૦૫૪ માણસની વસ્તી
છે. એમાં બે મોટાં અને ત્રણ તળાવ છે તેમાંના એકના તીર
ઉપર પટ્ટી ગયેલી મસીદ છે. એની હવા શરદઋતુમાં ઝારી ન-
થી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવે છે તે માહા તથા
કાગણુ (કેમ્બુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહે છે. કોડમાં રાજનું
દરબાર છે. બાવલા, ચલાંદા, ગાંગડ, વદરસા, સગેદા, વગેરે મો-
ટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ
થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને
વાતકના મંડામ ઉપર વોટા ગામ છે તેમાં કાર્તિકી પૂનમે દર
વરસ મેળો ભરાય છે. એ વેળા આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણા
લોકો ત્યાં એકઠા થાય છે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકામ—ઘઉં,
ચણા, જુવાર, આદું, કેળાં, દાઉમ, અને શેરડી છે.

(૪). દસક્રોઈ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વ-
સ્તી બાદ કરતાં ૧૧૫૪૩૪ માણસની વસ્તી છે. ૧ સાબરમતી નદી
ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે. ૨ મેન્થો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમા-
એ છે. ૩ સારી, એ સાબરમતી અને મેન્થો એ બેની વચ્ચે
વહે છે. આ તાલુકામાં અમદાવાદ શહેર સાબરમતીને કાંડે
છે તે અને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહંમદે બંધાવ્યું હતું. એ ગૂજ-

રાતનું મુખ્ય શહેર ગણાયછે અને એમાં ૧૧૬૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેક્ટર, જડજ, મેજિસ્ટ્રેટ જડજ અને બીજા અરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં મોટા દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા શાહુકારો રહેછે. અહિંની કેટલીક કારીગિરીઓ વખણાયછે. શહેર પાસે પાયદળ, તોપખાનું, તથા પોલીસનું હસ્કર છે. મહંમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર મોટી અને જોવા લાયક છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્લેજ અરકાર તેઓનું રક્ષણ કરેછે. ત્રણ દરવાજા, બદ્ર, મિશનરકૂલ, પ્રાર્થના સમાજનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજા અરસ ઈમારતો છે. સાબરમતી ઉપર એક સુંદર પૂલ લોકને તથા ઘોડા ગાડી જવા આવવાને બાંધ્યો હતો તે અને ૧૮૭૫ ની મોટી રેલમાં તૂટી પડ્યો. બીજો રેલવેનો પૂલ છે. શહેરમાં લૂગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાખનાં લૂગડાં ઘણાં અરસ વણાયછે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુષ્કળ બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાના તથા વણવાના મોટા મકાન છે. બોંયમાં દોટલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરું પાડવામાં આવેછે. વરાળ યંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે. નીચે લખેલી ઈમારતો બગેરે જોવા લાયક છે.

કાંકરીયું તળાવ. શાહઆલમનો રોજો. આતરબવાનીની વાવ. દાદાહરીની વાવ. અડાળજની વાવ. મલેકઆબાદનું તળાવ. વટવાનો રોજો. પીરાણાનો રોજો. શાહીબાગ મહેલ. હુલીઅંગનાં દેવલ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ઉવારસદ, વટવા, કુહા, નરોડા, ચારેજા, જેબલપુર, વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમતીને આશિ

કાંઠે રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ-ખાજરી, જુવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ અને કઠોળ છે.

(૫) ધંધુકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૧ ગામ તથા ૧૨૪૮૬૦ માણસની વસતી છે. આખા ગુજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧. માદર, અને ૨. ગોમા. એ એ નદીઓ કાઠી-આવાડમાં ઉત્પત્ત થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. આદિ એકઠી થએલી નદીઓ નાગેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩. નિલકા. ૪. ઉતાવઝી એ બરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ.—ધંધુકા એમાં મા-મલતદાર તથા મુખાર્ડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં ૯૭૮૨ માણસની વસતી છે. ઘોલેરા, મોટું બંદર છે તેમાં ૧૨૪૬૮ રહેવાશીઓ છે. એ બંદરેથી ઉત્તર ગુજરાતનું રૂ તથા બીજે માલ પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલુકામાં બરવાઝા (વસતી ૫૮૧૩), રાણપુર (વસતી ૫૭૯૬). અને સસ મોટાં ગામ છે. ધોળેરા તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું સુખ થયું છે. વળી ધોળેરામાં ક્રિસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાના ગાંક નામે ગામની પાસે મીઠું પાકે છે. નીલકા નદીપર આવેલા ભીમનાથમાં આવણુ સુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાયછે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાયછે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષ કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગાસ પડેછે. રાણપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. ભૂટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ—૩, જુવાર અને ઘઉં છે.

(૬) ઘોષા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૪ ગામ તથા ૩૩૮૨૯ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઈંગ્લેન્ડ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોષાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાશીઆવાડમાં જમદણ પાસે નીકળેછે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોષા બંદર છે. તેમાં ૯૫૭૧ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન તથા દાકતર રહેછે. વાઙ્કડ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકામ-બાજરી, રૂ, અને તલ છે.

(૭) સાળંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૬ ગામ તથા ૭૩૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન કોડ તથા ડુંવારના ઠાકોરો અને તેમના ભાયાતની છે. સાબરમતી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ વહેછે. રોહર એ એખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં થઈને જાયછે. મુખ્ય ગામ સાળંદ છે, તેમાં ૭૨૨૯ માણસની વસ્તી અને મામલતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલીરોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સર્વેજ, ગોધાવી, ચોરબઢોદરા, કાસીંઢા, વિસલપુર અને મોઢાસર મોટાં ગામ છે. સર્વેજમાં રોળે અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાબરમતીને કાંડે કામીંદ્રા છે ત્યાંનો ગોળ આખા જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટેશન પાસે નિધાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વણુચર પાસે સાબરમતીના કાંડાપર પાણી કાઢવાનો વરાળથી

ચાલતો બંજો છે. નળ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આ-
વલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ—બાજરી,
ડાંગર, રૂ, શેરડી અને જીવાર છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગૂજરાત. ભાગ ૨ જો.

ગૂજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજી ખાલસા મૂલકની આરે
પાસે આવી રહેલાં છે. તેઓમાં ૩૮૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન
છે, અને ૬૫,૬૬,૪૮૨ માણસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા
પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગે જયા કર્યા છે. અહીં તેઓનું
વર્ણન કરીએ છીએ.

(૧) કાઠિયાવાડ એજન્સિ.

કાઠિયાવાડનું નામ અમલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. ગાયકવાડના
તાબાનાં અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ એજન્-
સિમાં સુમારે ૨૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૨૧
૮૩૩ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, જે વિસ્તા-
રમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે.
એમાં ૪૩૬૬ ગામ અને ૩૬૪ નિશાળોમાં ૨૦૬૨૪ નિશાળી-
આ ભણે છે. એની મર્યાદા—ઉત્તરે કચ્છી રણ; પૂર્વે અમદાવાદ
જિલ્લો અને ખંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં
અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કચ્છી અખાત છે. એના
રાજ્યકાળનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઇંગ્રેજ તરફથી મુખ્ય અધિકારી
પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઇંગ્રેજી પ્રોજની છાવણી
અને એજન્ટસાહેબની કચેરી છે. એજન્સિના ચાર પ્રાંત કર્યાં છે.
એમાંના હરેકને માટે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ છે

આર પ્રાંત	આ. પો. એજન્ટશાહેબની કચેરી.	
૧ જાલાવાડ.	(ઉત્તરમાં)	વઢવાળ.
૨ ગોહેલવાડ.	(પૂર્વે)	સોનગઢ.
૩ સોરઠ.	(દક્ષિણમાં)	માળંકવાડા.
૪ હાલાર.	(પશ્ચિમમાં)	રાજકોટ.

આર પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. આલાવાડ-માં ધ્રાંગદું ઝાલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે કુટાયા દરબાર છે. સોએક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાડી અને વગાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બળવાન થઈ ભાવનગરે એજતા સંપાદન કરીછે. સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જૂનાગઢના નવાબ શાહેબનું છે. ઈસ્વી સુને ૧૭૩૫ માં એ મુમલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. જાટવાના દરબાર એમના ભાયાત છે. જનકરાવાડનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહોના નૌકાએનાપતિ જંજિરાના સીધીએ એ મૂલક જીતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. આહિના રાણા જોડવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામ શાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીયાવાડના જાડેજ રજપૂતોના શિરોમણિ જામ શાહેબ છે. હાલારમાં મોરખી, ધ્રોળ, રાજકોટ, અને ગોંડલના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચોવચ્ચ, આલાવાડના મધ્યભાગથી તે જૂનાગઢની દક્ષિણ સીમાસૂધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજ રજપૂતો અને મુમલમાનોની પછી આવ્યા ને જો મૂલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવેછે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાયકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા, ધ્રાંગદેથી સરધાર અને

જમદણ સૂધી ગયેલા છે. એ ડુંગરા ઊંચાઈમાં ખાત્રા નથી. ૨. બાલાકગીર કે મોરધાર અને લાંબધાર ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શંત્રુંજા છે. એની ઊંચાઈ ૧૫૦૦ ફૂટ એટલે સુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર આવક લોકે લાખો રૂપિયા ખરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે. ૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જનૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આખા કાઠીઆવાડમાં ઝૂંચી ઊંચો છે. તેની ઊંચાઈ ૩૫૦૦ ફૂટ છે. ૫. વર્ડા પર્વત બર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હાલારમાંના લાલપુર તથા ભલસાણ સૂધી ગયેલો છે. તેની ઊંચાઈ ૨૦૦૦ ફૂટ છે.

નદીઓ.—૧. માદર જમદણની પાસેના મદાવન ડુંગરામાંથી નીકળી બર્ડામાંના નવીઅંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મળે છે. ૨. શંત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા તથા તલાજ પાસે થઈને અંભાતના અખાતને મળે છે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા માલીઆના અંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાય છે. એ સિવાય સોરઠમાંની અંજાત નદી ઉંપણને મળે છે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે મુંગમ થાય છે. વળી હાલારમાં આજી સરધારની પાસેના ડુંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવે છે અને ત્યાંથી કચ્છના અખાતમાં જાય છે.

કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મહ, મગ, ચોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ ઈલાકામાં ઘણાં અંદર છે ત્યાંથી રૂ, ઊન, અનાજ, ઘી, ગોળ, તેલ, ઘોડા, દોર, વગેરે ખુંબઈ તથા બીજાં અંદરો ખાતે જાય છે. એમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે

પ્રમાસપાટણ, તથા પાલીતાણા, એ છેલ્લું આવક લોકનું છે.

ઉપર કહેલા આર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાંનાં નામ, (૧) જાલાવાડ, (૨) ગોહેલવાડ, (૩) ઉડસ-રથેયા, (૪) વાઘરીઆવાડ, (૫) કાઠીઆવાડ, (૬) સોરઠ, (૭) વડાં, (૮) હાલાર, (૯) મચ્છુકાંઠો, (૧૦) ઓંસામંડલ.*

(૧.) જાલાવાડ.

નદીઓ.—૧. મોંગાવો વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહે છે. ૨. લીમડીનો મોંગાવો વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહે છે. ૩. કલકુ ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. વાંમળ સરાડવા તથા હળવદની વચ્ચે છે. ૫. મચ્છુ વાંકાનેર આગળ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧ ધ્રાંગદું.

ધ્રાંગદું અને હઝવડ.

૨ લીમડી.

લીમડી.

૩ વઢવાણ.

વઢવાણ.

૪ વાંકાનેર.

વાંકાનેર.

૫ થાનલકતર.

લકતર અને થાન.

૬ સાયલા.

સાયલા.

૭ ચૂડા.

ચૂડા.

૮ વજાણા.

વજાણા.

એ મિવાય એમાં બીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૨.) ગોહેલવાડ.

નદીઓ.—૧. માઘનગરની સ્વાડી. ૨. શેત્રુંજી. ૩. માલળ મહુવા પાસે છે. ૪. ધાંતરવડી રાખુલા પાસે છે.

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળી-ને સારૂ છે. બીજી નિશાળીમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. તે પછી સંસ્થાનોની ઊપજ વગેરે લખ્યાં છે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળીને વાસ્તે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. માવનગર.

માવનગર, શિહોર, કુંડલા,
મહુવા, વગેરે.

૨. પાલીતાણા.

પાલીતાણા અને ગારિઆધર.

૩. વઝા.

વઝા.

૪. લાઠી.

લાઠી.

એ સિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ડંડસરવૈયા.

નદીઓ.—વગડ એ ડાહાને ૫૩ મે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

ડાઠા.

ડાઠા.

ગળધોઢ.

ગળધોઢ.

ચોક.

ચોક.

ખીળાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) વાવરીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. ધાંતરવડી. ૨. રાયડી, ૩. ધોઢાદરી, ૪. રૂવેળ.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

જાફાવાડ.

જાફાવાડ.

હેડાળ.

હેડાળ.

એ ઊપરાંત ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) કાઠીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. શુકમાદર ૨ાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે.

૨. ગોંડલી ગોંડલ પાસે. ૩. શેત્રુંજી ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. અમરેલી (ગાયકવાડી)	અમરેલી અને ધારી.
૨. જેતપુર અને ચીલસા.	જેતપુર, ચીતલ અને ચીલસા.
૩. વગસરા.	વગસરા.
૪. જસદણ.	જસદણ.

એ જિલાય ખીન્નં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) સોરઠ.

નદીઓ.—માદર, ચુર્મી, આંજાત, સાચઝી, કાંચહીરણ, સા-
મન અને શીંગવડાં.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. જૂનાગઢ.	જૂનાગઢ અને વેરાવલ.
૨. કોંડીનાર. (કાઠીઆવાડમાં અમરેલીનું પરગણું).	કોંડીનાર.
૩. વાટવા.	વાટવા.
૪. અમરાપુર.	અમરાપુર.

(૭) વડો.

નદીઓ.—માદર નવીઅંદર પાસે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય
શહેર પોરબંદર છે.

(૮) હાલાર.

નદીઓ.— ૧. રામાવતી લાલપોર તથા છીકારી પાસે.
૨. ઝંડ જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા બાળંબા પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. નવાનગર.	નવાનગર, જોડીઆ, આમરણ, સ્વંમાઝીઆ.
૨. ગોંડલ.	ગોંડલ અને ધોરાજી.
૩. રાજકોટ.	રાજકોટ અને સરધાર.
૪. ધ્રોલ.	ધ્રોલ અને સરપદડ.
૫. ધાકા.	ધાકા.

(૯) મચ્છુકાંઠો.

નદીઓ.—૧. મચ્છુ મોરબી, માળીઆ પાસે. ૨. ઘોડાધાઈ એ મોરબી તાલુકાના ગામ જેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના ગામ વરકુસર પાસે થઈને રણને મળેછે.

મુખ્ય સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
૧. મોરબી	મોરબી.
૨. માલીઆ.	માલીઆ.

(૧૦) ઓગ્વામંડલ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ઘણે ઉકાણે દરિયો આવેલો છે. એમાં મુખ્ય ગામ દ્વારકા, કચ્છીગઢ, આરં-મડ, પેશીતરુ, ધીનાકી અને મઠી છે.

આ પ્રાંત આયકવાડને તામે છે.

કાઠીઆવાડનાં મંસ્થાનો. હકિમની જાત. મંસ્થાનની વ-રતી. રાજ્યકર્તાના ઈલકાબ, નીપજ તથા નિકામઃ—

પહેલો વર્ગ—

જૂનાગઢના નવાબ.	બાબી મુમુદમાન ૩૮૧૦૦૦
નવાનગરના જામ.	જોડેબ રજપૂત ૨૯૧૦૦૦

માવનગરના રાવઝ.	ગોહિલ રજપૂત	૪૦૮૦૦૦
ધાંગઢાના રાજ.	આલા રજપૂત	૮૮૦૦૦

બીજો વર્ગ—

મોરઘીના ઠાકોર.	જાડેજા રજપૂત	૯૧૦૦૦
વાંકનિરના રાજ.	આલા રજપૂત	૨૬૦૦૦
પાલીતાણાના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત	૫૧૦૦૦
ધોઢના ઠાકોર.	જાડેજા રજપૂત	૧૮૦૦૦
લીમડીના ઠાકોર.	આલા રજપૂત	૪૬૦૦૦
રાજકાંટના ઠાકોર.	જાડેજા રજપૂત	૩૭૦૦૦
ગોંડઢના ઠાકોર.	જાડેજા રજપૂત	૧૩૭૦૦૦
વઢવાળના ઠાકોર.	આલા રજપૂત	૪૫૦૦૦
જાફરાવાડના હચઘી.	હયઘી મુમલમાન	૧૦૫૦૦

ત્રીજો વર્ગ—

પોરબંદરના રાણા.	જેઠવા રજપૂત	૭૨૦૦૦
વઢાના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત	૧૩૦૦૦
લસતરના ઠાકોર.	આલા રજપૂત	૨૦૦૦૦
ચાટવાના ચાધી.	બાબી મુમલમાન	૨૬૦૦૦
જસદગના રાજા.	ખાતરકાઠી	૩૩૦૦૦
સાયલાના ઠાકોર.	આલા રજપૂત	૧૭૦૦૦
ચૂડાના ઠાકોર.	આલા રજપૂત	૧૪૦૦૦

ચોથો વર્ગ—

મૂઢીના ઠાકોર.	પરમાર રજપૂત	૧૮૦૦૦
લાઠીના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત	૮૦૦૦
વજાણાના મલેક.	મલેક મુમલમાન	૧૭૦૦૦
નાનાં સંરધાનો		૪૪૧૦૦૦

એ મંરથાનો ગાયકવાડ કે હંમેજને ખંડણી આપેજી.*

ધઉં, રે, તેલ, આદી, આણના પત્થરા.

ધાન્ય, કાપડ, રેશમ, આણના પત્થરા.

ધાન્ય, રે, તેલ, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વામણ.

ધાન્ય, રે, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વામણ,

કાપડ, માટીનાં વામણ, આણના પત્થરા.

ધાન્ય, રે, મીઠું, કાળા આરમના પત્થરા.

એજન.

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

રે, ધઉં, જુવાર, બાજરી, આદી.

જુવાર, બાજરી, અણા, ધઉં, આણના પત્થરા.

રે, જુવાર, બાજરી, ધઉં, શેરડી.

ધાન્ય, રે, મીઠું, અને માખ.

બાજરી, ધઉં, રે, આદી, આણના પત્થરા.

ધાન્ય, રે, રેશમનાં કપડાં, આણના પત્થરા.

ધાન્ય, રે, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, રે, અને માટીનાં વામણ.

રે અને બાજરી.

ધાન્ય, રે, અને માટીનાં વામણ.

ધાન્ય અને રે.

ધાન્ય અને રે.

ધાન્ય અને રે.

ધાન્ય, રે, તેલ, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વામણ.

ધાન્ય અને રે.

* જાંજીરાના તથા જાંજીરાવાદના હુબસતીને માથે ખંડણી નથી.

૨. પાલણપુર એજન્સિ.

આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તરે છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહી-કાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આ-ગરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ આગરે ૨૭૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૯૩૪ ગામ તથા પાંચ લાખ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ધણો અગે ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૧૭ નિશાળો છે તેમાં ૯૫૪ નિશાળીઆ ભણેછે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના પ્રચાન કોણના ભાગ મિ-વાય બાકીનો દેશ સપાટ છે. એમાં વનાસ અને સરસ્વતી એ એ નદી શિરોઈના ડુંગરામાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહેછે. એની નિકાસ—બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મકા, અને ખીજું ધાન્ય. પા-લણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકેછે. વારાઈ અને રા-ધનપુરમાં ૩ પેદા થાયછે તે ઘોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવેછે. આ એજન્સિ પાલણપુરના મુખરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો જથ્થો મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર ત-પાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા આર સાહેબ ફરવા નીકળેછે.

એમાં મુખ્ય મરથાન ૧૧ છે, તેમાંના પાલણપુર અને કાંક્રેજ ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે ને બાકીનાંને શિર ખંડણી નથી. એ ૧૧ મંથાન નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મુસલમાની મંરથાન. ગામની મંખ્યા.	મુખ્યશહેર.
પાલણપુર.	૩૯૮ પાલણપુર અને ડીમા.
રાધનપુર.	૧૫૦ રાધનપુર.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સાથે છે. બીજી નિશાળોમાં સંસ્થા-નોનાં નામ, નદીઓ, સગરદ, કરબા ને જુજ હકીકત શીખવવી.

વારાહ.	૪૨	વારાહ.
તેરવાડા.	૨૪	તેરવાડા.

પહેલાં બે મંરથાન મોટાં છે તેનું જૂદું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ મંરથાનમાં ૨૦૦૦૦ માણુમની વસ્તી છે તે તે જાત રાજને તાબે છે. તેરવાડા મંરથાનમાં ૭૩૦૦ માણુમની વસ્તી છે; તે બહુચ હાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત મંરથાન.	ગામની મંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
થરાદ અને મોરવાડા.	૧૨૩	થરાદ.
વાવ.	૩૫	વાવ.
સુઢગામ.	૧૫	સુઢગામ.
દેવદર.	૪૬	દેવદર.

ચારચટ તથા સાંતલપુર.

થરાદ મંરથાન હાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૧૦૦૦ માણુમની વસ્તી છે. વાવ મંરથાનના હાકોરના તાબામાં ૨૩૦૦૦ માણુ-મ છે. છેલ્લાં ત્રણ મંરથાન પણ હાકોરોનાં છે. સુઢગામમાં ૧૦૧૦૦, દેવદરમાં ૧૬૭૦૦, અને ચારચટ તથા સાંતલપુરમાં ૧૮૧૦૦ માણુમની વસ્તી છે. સાંતલપુરના હાકોર કુચ્છમાંના અડેમણમાં રહેછે.

(૩) કોળી મંરથાન.

મામર.	૧૭	મામર.
કાંકેજ.	૬૨	કાંકેજ.

ભાભરમાં ૫૬૦૦ અને કાંકેજમાં ૩૭૭૦૦ માણુમની વ-સ્તી છે. કાંકેજ મંરથાન ગાયકવાડને આશરે રૂ. ૫૦૦૦ દરવેર્ષે ખંડણી આપેછે.

એ સિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં મંરથાનો છે. તેમાં બે હજાર માણુમ વસેછે.

(૧) પાલણપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તા-
બાના પાટણ અને એરાળ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાના
સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦
મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં આશરે ૪૦૦ ગામ
છે તેમાં ૨૧૬૦૦૦ માણસ વસેછે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવા-
ડને રૂ ૫૦૦૦૦) ખંડણી આપેછે. મુખ્ય તાલુકા ધાનદોર, ડીસા,
ધાનેરા, પાધાવાડા, અને દાંતીવાડા છે.

મુખ્ય નદીઓ.—ચનાસ, સરસ્વતી અને નીમરાલી.

મુખ્ય કસબો—પાલણપુર. ત્યાંના રાજ્યકર્તા દીવાન કહેવા-
યછે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને
ફરતો કોટ છે તેને માત દરવાજા છે. એમાં આશરે ૧૮૦૦૦
માણસની વસ્તી છે. પોલિટિકલ મુપરિન્ટેન્ડેન્ટ રાહેબનું એ
મદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીસા છે ત્યાં ઇંગ્લેજ સરકારના
લશ્કરની ઢાવણી છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, બીજું ધાન્ય, શેર-
ડી, થોડું રૂ, અગ્રીણ અને ઈમારતી લાકડું.

(૨) રાધનપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને
ખિમ્તવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારા-
ઈ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એ-
માં ૧૫૦ ગામ છે તેમાં ૯૧૫૦૦ માણસ વસેછે. એમાં ચનાસ
નદી ખારી જમીનપર થઈને વહેછે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ
નથી. એ કારણ મોટું ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાછે. લાઘેબ
નામે તલાવ ઘણું સુંદર છે. તે લાઘેબા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું.
એનો મુખ્ય કસબો રાધનપુર. ત્યાંના નવાબ બાબી ઓલાદના છે.

એને ફરતા કોઠને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમી અને મુંજપુર નામે બે મોટા કસ્બા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ધાતુ, અણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાના કારખાનાને મદદ કરી છે, અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યા છે.

(૩) મહીકાંઠા એજન્સિ.*

એ એજન્સિ ગૂજરાતની ઈશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આબુ પર્વતને લગતા ડુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મૂલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડના મૂલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચોરસમૈલ છે. એમાં ૧૬૪૫ ગામ તથા ૪૪૭૦૫૬ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧૬૭૯૭૨ કોળી છે. એ ગામોમાં ૪૫ નિશાળ છે, જે તેમાં ૨૧૭૦ નિશાળીઆ ભણે છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ સપાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ — ૧ સાવરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ અંભાતના અખાતને મળે છે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુર પાસે ઉત્પન્ન થઈ મેત્રજ, ભાલપુર, ભાંડવા અને ખેડા પાસે થઈ સાબરમતીને મળે છે. ૩. હાથમતી અને ૪. સ્વારી સાબરમતીને મળે છે, અને ૫. મેશ્વો તથા ૬. માજુમ વાત્રકને મળે છે. એતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે અહમનગરથી હાથમતીની નહેર ખોદેલી છે તે વાલીરજા પાસે ખારીને મળે છે. એની

* આ એજન્સિનું વિસ્તારેલું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરમણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડા હકીકત શીખવવી.

મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જુવાર, ખીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક અપ્પીણ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે એતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવેછે. એ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરીપણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહેછે. કોઈ કોઈ વાર હિર અને ખીજે રથ-ગે તે જાયછે. એમાં પુસ્તકશાળા, શૂજરાતી, હિરદુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એજન્સિના ૫૯ ભાગ કરેલા છે તેપર ૪૮ હાકોરોનો અમલ છે. એ હાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણાખરા હાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે. કેટલાક હિર મંસ્થાનને અથવા ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપે છે. માત્ર આર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેંબર માસમાં મામળા-જનો અને પ્રેમુઆરિમાં ખેડપ્રત્નોનો એવા બે મોટા મેળા ભરાયછે. એના ૫૯ ભાગ છ પરગણાંમાં આવેલાછે.

૧. નાનીમારવાડ. એમાં હિરના મહારાજના, તેના ભાયાતના, દાંતા, માલપુર અને ખીજ રાજાઓના મૂલક છે.

૨. રેવર. એ રેવર રજપુતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણામળ, વગેરે ખીજ તાલુકા છે.

૩. સાબરકાંઠો. એમાં માણસા, પેથાપુર, વરમોડા, અને હલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાઝક કાંઠો. આમલીઆરા, ધોડાસર, સાંબળા, પુનાદરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. વાઘીસી. વામણા, મહીસા, દંભોડા, અને ખીજ મહેવાળી ગામડાં એમાં છે.

૬. કટાંસળ. જોટાણા, સાંથલ, કટોમણ, મથુના, વગેરે શહેરો છે.

આ પરગણાંઓમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય મંસ્થાન છે:—

(૧) હિર મંસ્થાન. મહીકાંડા એજન્સિમાં એ મોટામાં

મોટું સંસ્થાન છે. તેમાં ૨૧૭૩૮૨ માણસની વસ્તી છે. એને અ-
હમદનગર તાલુકો જોડેલો છે. એ પહેલાં હડિરના મહારાજને તા-
બે હતું, પરંતુ ફેટલાક કાળસૂધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજ
તખ્તશિંગના તાબામાં હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એ સંસ્થાન હડિર-
ના મહારાજને આપવાની હંમેશા સરકારે જોધપુરના મહારાજને
જરૂર પાડી. હર એ રાજધાની છે, અને ત્યાંના રાજા જોધપુરના
મહારાજના કુટુંબી છે. અહમદનગર, વડાલી, બાયડ, ચાંચલા, અને
ગાઘટ, એ મોટાં ગામ છે. એની ઊપજમાં સૂર્ય જનનું ધાન્ય, ત-
લ, શેરડી, અપ્રીણ અને સામુ છે. અહમદનગરપાસે આણંમાંથી
પથરા નીકળેછે તે ઘર બાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) દાંતા અને માલપુર સંસ્થાનો પણ રજપૂત હાકોરોનાં
છે. રેંક સંસ્થાનમાં ૧૦૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી
છે. એમાં બાજરી, ધઉં, વગેરે ધાન્ય પાકેછે. માલપુરમાં
ડાંગેર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં આણંમાં-
થી આરસના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસૂરનો પહાડ
છે તેઉપર અંબાબવાનીની જત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર સંસ્થાન પણ રજપૂત હાકોરોનું છે. એમાં
૧૪૦૧૧ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ધઉં,
તલ, અને કોદા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અબરખની આણ છે.

(૪) માનુસણા-સતલાસણા સંસ્થાન પરમાર કોળી હાકોરનું
છે. એમાં ૮૫૦૦ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, જુ-
વાર, ધઉં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માળસા સંસ્થાન રજપૂત હાકોરનું છે તેમાં ૧૧૮૯૩
માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ધઉં ને કો-
દા પાકેછે.

(૬) ઘોડાસર અને આમલીઆરા સંસ્થાનો કોળી હાકોરોનાં

છે. ધોડાસરમાં ૮૨૭૩ અને આમલીઆરામાં ૧૦૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એ બંને મંસ્થાનોમાં બાજરી, ઘઉં, ડાંગેર અને ખીજું ધાન્ય પાકેછે.

(૪) રેવાકાંઠા એજન્સિ. *

આ એજન્સિ ગૂજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંડા અને રત્નપૂતાના માંહેલાં મંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન માંહેલાં મંસ્થાન અને આનંદેશ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક, ભરૂચ અને ખેડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૪૦ મૈલ અને પહોળાઈ ૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૮૭૮ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૪૮૭૬૪૭ માણસની છે. એમાં ૬૩ નિશાળો છે તેમાં ૨૭૩૪ નિશાળોઆ ભણેછે. આ એજન્સિની જમીન ઘણે-અરે ઠેકાણે ઠેકરાવાળી, કોઈ ઠેકાણે સપાટ અને કોઈ ઠેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—રાજપીપ્પઝા.

મુખ્ય નદીઓ. — ૧. મહી રત્નપૂતાના અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. નર્મદા સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપ્પઝા મંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એ એ નદી સિવાય પુનમ, ગોમા, ઢાઢર, વિશ્વામિત્રી, હેરણ, કરજણ, અને આંર એ નાની નદીઓ છે.

* આ એજન્સિનું લાંબું ખાન એમાંની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, મંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડી હુકીકત કહેલી.

એ એજન્ડિસ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરીપણાનીચે છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે. મહી-કાંઠાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં છ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલ-માનનું છે. વળી એમાં કઢણા, સંજેલી, માદરવા, અને ઝમીટા એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યા છે. એકનું નામ સંસેરા મેવાસ છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બી-જનું નામ વાંડુ મેવાસ છે.

આ એજન્ડિસ માંહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપેછે.

છ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રાજપીપઢા.—રેવાકાંઠા એજન્ડિસમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧૫૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૬૦ મૈલ પહોળું છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, બીલ, અને કાલુ-બી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર નાંદોદ છે, તેમાં રાજ્ય રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ૩ તથા જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ડેકાણે અકીક જડેછે.

(૨) છોટાઉદેપુર.—એમાં ૧૦૦૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઈમારતી લા-કડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) બારીઆ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૫ ચોરસ મૈલ તથા વ-સ્તી ૬૦૦૦૦ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહા-રાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને સારૂ દવાખાનું સ્થાપ્યું છે.

(૪) લુનાવાડા.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને

સ્તી ૪૦૦૦૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા હુણવાડામાં રહેછે. એ કસ્બામાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુંઘ. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એના રાજ્ય પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, બા-રીઆ અને હુણવાડામાં જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય અને ઈ-મારતી લાકડું થાયછે.

(૬) વાઢાસીનાંર. એમાં ૩૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને રૂ પાકેછે. અને ઉપર અમલ કરનારને નવા-બ કહેછે.

૫. ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાબાનાં ગામો ઘણાં વીખરાતાં અને બીજાં રાજ્યો-નેડે એળભેળ થઈ ગયેછે. એનો મુખ્ય ભાગ એક બાજુએ ભ-રુચ અને બીજી બાજુએ ખેડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવા-કાંઠા એજન્ડિસની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વડોદરા છે, જે તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહેછે. બીજા ભાગ સૂરત જિલ્લા નેડે એળભેળ થઈ ગયેછે. તેમાં નવસારી, વચ્ચાવી, ચલેશ્વર, ગળ-દેવી, તેલારી વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજા ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ઓસામંડલ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંઠા એજન્ડિસ તથા અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર પાટણ, સિદ્ધપુર, મૈ-સાળા, કઢી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, અને રેવાકાંઠા એજન્ડિસના તાલુકદારો પાસે ગાયકવાડની લહેણી ખંડણી ઇથેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડેછે. વળી આનંદેશમાં વજપુરતગફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજા ઉપર નજર રા-ખવા સારૂ વડોદરા શહેરમાં ઇથેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ તથા ફોજ રહેછે. એમાં આશરે ૨૬૦૦૦૦૦ માણસ-

ની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામો-માં થોડી ગૂજરાતી નિશાળો રચાયાં છે. મુંબઈ ઈલાકાનાં દેશી રાજ્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાજ્ય છે.

૬ સ્વંચાત સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે અને પૂર્વે એડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયક-વાડનો મુલક, દક્ષિણે મહી નદી અને અંભાતનો અખાત. અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળા-ઈ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૬૮ ગામ તથા ૮૩૪૬૪ માણસની વસ્તી છે. એ તદન અપાર, અની નદી વિનાનું છે. રાહાદારી કુંડમાંથી નવાબસાહેબ એ નિશાળો-નું અરચ્ય ચલાવેછે. એ સંસ્થાનનો હકિમ નવાબ કહેવાયછે. તે સુગલ છે, ને હંમેશને પોતાની જમાબંદીમાંથી ખંડણી, તથા બંદ-રે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આપેછે. એ સંસ્થાન એડાના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી બોરસદનો મામલતદાર વસૂલ કરેછે. એની રાજધાની સ્વંચાત મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૩૭૦૯ માણસની વસ્તી છે તેમાંના ૨૦૦૦૦ મુસલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને ખીચું ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અપ્રીણ, વગેરે પાકેછે. સૂત-રાઉ કાપડ અને શેતરંજી અંભાતમાં બનેછે. કપડવણજ વગેરે ડેકાણેથી અગ્રીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જૂદાં જૂદાં રૂપ બ-નાવેછે. એ પત્થરા ઘણા વખાણાયછે. વરસો વરસ અંભાતના અખાતમાં મુસાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાય-છે, તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

૭ પંચમહાલ એજન્ડિસ.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજન્ટ રહેછે તેના તાબામાં તામ્કોટની

નાની જમીનદારી છે. એ મંસ્થાન પંચમહાલની અગ્નિકોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૮૩૭ માણુમની છે. એની હવા સારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસે છે. નાયકા લોક જંગલી અને બીજને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકે છે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જાણુસ ઈમારતી લાકડું છે. એ મંસ્થાન ઈંગ્રેજ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે.

૮ સૂરત એજન્સિ.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં સંચીળ, વાંસદા, અને ધરમપુર એ ત્રણ મંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ મંસ્થાનોના મુખ્યમાં તેને ગવર્નરનો એજન્ટ કહે છે.

સંચીળ.

એમાં ૧૭ ગામ છે તેઓ ઘણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચોરાશી તાલુકામાં વીખરાયલાં છે. એમાં ૧૯૧૫૨ માણુમની વસ્તી છે. એ મંસ્થાનમાં જીવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાજી પાકે છે, તથા પાદી વગેરે કાપડ બને છે.

મુખ્ય ગામ સંચીળ છે, પરંતુ નવાબનો મહેલ લામપુરમાં છે. નવાબના બાપદાદા જંગિરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઈતિહાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમીઆં ને જગ્યા છોડીને ઈંગ્રેજ આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે.

એની વસ્તી ૩૨૩૨૬ માણસની છે. એ રજપૂત રાજનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાવેરી અને અંબિકા છે. એની રાજધાની બાંસદા માં ૭૦૦ માણસની વસ્તી છે. બીનાર અને કાંબઝા મોટાં ગામ છે. વાંસદાના રાજાએ એક નિશાળ સ્થાપી છે ને તેને ફેળવણી ખાતાને ઝોંપી છે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદા, જુવાર, શેરડી, મહુડાં અને ખજૂર પકે છે. ઈમારતી લાકડું અને સીસમ થાય છે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈલ છે. એમાં ૬૮૧૩૫ માણસની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ધણું છે. *

નદીઓ.—સરેરા, ઓરંગા, વાર, કોલક અને દમનગંગા.

મુખ્ય ગામ.—ધરમપુર એમાં રાજ રહે છે. એની વસ્તી ૧૫૦૦ માણસની છે. રોમલુ, આછાવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ.—કઠોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને ખીચું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીસમનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. લોકો ઝાદડી, નળીઆં, હંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટલાની પાટી બનાવે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણ (દખણ)

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ધણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભિજવગરની છે અને વરસાદ નિયમમુર આવતો નથી, તેથી ઝારાં વરસોમાં પણ ઓ-

માત્રા ત્રિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊંડ રહે છે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. સ્થાનદેશ જિલ્લો.—આખા ઈલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને ધુલિઆ, માલેગામ, અને નન્દુરવાર એ નગરો છે. ધુળિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૧૬૨ ચોરસ મૈલ અને ૧૦૨૮૬૪૨ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાતમાળા અથવા અજુંટા પર્વતો નિત્રામના મૂલકથી એને જૂદા પાડે છે, નૈરત્ય કોણમાં નાશિક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એજન્સિના મૂલકસંહિત) સૂરત ઈલાકો, ગાયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એજન્સિ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈરત્યકોણ તરફ વહે છે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળે છે. એ બે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ધાણકરીને રસાળ અને ખેડાણ છે. કેટલાક નીચા ડુંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસ્મળ છે, તોપણ તે ધાણ કરીને વેરાન અને ઊંડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ધણે ખડખડો અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહે છે. મુખ્ય નિકાસ—અનાજ, કઠોળ, અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાય છે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા કર્યા છે અને ૨૨ કરબા છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહબાદ અને કલકત્તાસૂધી જાય છે અને બીજી સડક ભોસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સૂધી જાય છે.

૨. સ્થાનદેશ એજન્સિ—ખાનદેશના કુલેકટરના તાબાહેઠલ પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિનાં મંસ્થાનો છે. (૧) દાંગનાં મૂલક, (૨) સુલગણાનો મૂલક અને (૩) મહેવાસી પરગણાં.

(૧.) દાંગનો મૂલક સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૬૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સાત ભીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વતો અને ખીણો છે તેમાં ઘણેખરે ઠંડાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઈમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષ કરીને સાગ અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેળભેળ બોલાય છે. બીજા ભાગ કરતાં ગૂજરાતજાંડે આવજનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગૂજરાતીનું પ્રબળ વિશેષ છે.

(૨) સુલગણાનો મૂલક દાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે, અને સહ્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૮૦૨૩

માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઢાંગના મૂલકના જેવા છે; માત્ર ફેર એટલોજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાંછે. એ મૂલકપર નાના નાના હિંદુ રાજાઓનો અમલ છે.

(૩) મહેવાસી પરગણાં—એપર ૬ નાયકોનો અમલ છે. એમાં ૬૭૮૦ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વાયવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદી-ઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ—મહૂડાં (એનો દારૂ બનેછે), મધ, લાખ, અને ઈમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ ઢાંગના મૂલકમાં ઈમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારું થાયછે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને ભીલ લોક વસેછે.

૩. નાશક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નાશક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહંમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે થાણા જિલ્લો, પેઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પેઠ સુબાં એ જિલ્લાના સેક્ટર ૮૧૧૬ ચોરસ મેલ અને ૭૩૪૩૮૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહાડી છે, અને પૂર્વે તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાયછે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી-ચંબક આગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળના ઉપસાગરને મળેછે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, જુવાર, બાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂં, સણ, અને જૂદી જૂદી જાતનું કંદોળ. નાશક અને ઈચાલા કસ્બાઓમાં ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. હર બાર વર્ષે સિંહરાશીમાં બૃહસ્પતિ આવેછે ત્યારે ગોદાવરીની મોટી જાત્રા નાશક ચંબકમાં ભરાયછે. ચંબકમાં ગોદાવરીનું મૂળ છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પંટામહાલ કચા છે તેમાં ૬ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુખ્ય ઇંધી કલકત્તાસૂધી રેલવે જાયછે તે થાણામાં કસૂર, અને ઈગતપુરી વચ્ચે થળ ઘાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને જાયછે.

૪. પેઠ સંસ્થાન—એ નાશકના કલેક્ટરના તાબાદેહળ છે. નાશક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું સેક્ટર ૮૫૦ ચોરસ મેલ અને ૪૭૦૩૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જૂદી જૂદી જાતનું ધાત્ય પાકેછે. એ મુસલમાન બેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહમદનગર જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર અહમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નાશિક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનગર રાજ્ય, અત્રિકોણમાં શોલાપુર જિલ્લો, અને નૈરત્ય કોણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જૂદો પાડેછે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬૪૭ ચોરસ મૈલ અને ૭૭૩૯૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમા નદીમાં પડેછે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પડવેછે, અને પછી ધઉં, ચણા, જુવાર, અને તમાકુ પડવેછે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ડાંગેછે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કયાંછે, તેમાં આઠ શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આમલા મુસલમાની રાજ્યનો કિશોર અને રાજધાની અહમદનગર હતું. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સૂબાની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં ધઈને જાયછે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮૩ ચોરસ મૈલ અને ૯૦૭૨૩૫ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદનગર અને શોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સતારા જિલ્લા અને કુલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નીરા નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભોર સંસ્થાન અને સલ્વાદિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહેછે, અને જુનાર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહેછે તેને મળેછે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સૂબી રેલવે જાયછે તે ભોરઘાટ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આરપાર જાયછે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કયાંછે તેમાં ૯ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મોટામાં મોટું શહેર પુણા છે તેમાં પહેલાં પેશવાની રાજ્યમાંથી હતી. ચોખાસાના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ પુણામાં રહેછે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂતમાં સારી હોયછે. શહેર બહાર ધડમાં મોટી લસકરી ઊગણી છે. મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, સાણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાખી; રવિપાકમાં જુવાર, ધઉં, ચણા, અને જવ.

૭. સતારા જિલ્લો—એનું મુખ્ય નગર સતારા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૭૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧૧૧૬૦૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભોર અને કુલટન સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને કુલટનથી જૂદો પાડેછે; પૂર્વે શોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એલનિસ અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સલ્વાદિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પોતાની શાખા કોયના સહિત મહા-

બેળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લામાં વહેંચે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઇશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળે છે. મુખ્ય ઉધમ વાણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, રૂ, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ, અને દૂધમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યા છે તેમાં સતારાસુધા સાત શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાલના વંશજે રાજ કરતા.

૮. સતારા એજન્સિ.—સતારા નીમ્નજાત જંગીરદારો પહેલાં સતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડના તામિલાર છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો એજન્ટ સતારાનો કલેક્ટર છે. એમની જગીરો નીચે પ્રમાણે:—

	ક્ષેત્રફળ	વસ્તી
પંતસચીવ, મોરનો જાગીરદાર.	૫૦૦	૧૧૧૬૮૯
નિંચાલકર, ફલટનનો જાગીરદાર.	૪૦૦	૫૮૫૩૬
પંત પ્રતિનિધિ, ઔદનો જાગીરદાર.	૩૫૦	૫૮૯૮૦
ડફલે, જતનો જાગીરદાર.	૭૦૦	૭૦૬૬૫

કુલ એજન્ટ	૧૮૫૦	૩૦૦૮૭૦
-----------	------	--------

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભાર સંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમધ્યે પશ્ચિમ ધાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી, વગેરે પાકે છે.

બીજાં સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને આંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણે અને અત્રિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઇંગ્લેન્ડ મૂલકમાં જેવા પાક નીપડે છે તેવા એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાય છે. જત સંસ્થાનમાં સૂરોખાર અને લોહું જડે છે, અને માળવાની કુમ્હી બનાવવાની માટી છે. મુખ્ય ઇલાકાના બીજા ભાગોમાં, તેમાં ઘણું કરીને સભ્યપરિવર્તમાં પણ લોહું જડે છે. સતારાના ચાર જંગીરદારોમાં પંતસચીવ અને પંત પ્રતિનિધિ શ્રાવણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૯. સોલાપુર જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર સોલાપુર છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૬૯ ચોરસ મૈલ તથા ૬૬૨૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. બારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ થોડો પડે છે અને મૂલક કોળક દેખાય છે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં

કાનડી પણ ખોલાયછે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવિ) જુવાર, ધઉ, અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણા લોકો વણવાનો વધો કરેછે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યાં છે તેમાં ૭ કસ્બા છે. દરેક કસ્બામાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. ખારશી કસ્બામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. હૈદરાબાદ જાડે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હર વરસ જત્રા ભરાયછે ત્યારે ઘણા લોકો એકઠા થાયછે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સૂધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં ધઈને જાયછે.

૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.— એ મંરથાન સોલાપુર જિલ્લાની અમ્મિકોણમાં વીઝ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા યાંત્રે જોડાયલુંછે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે, અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાનો વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૦૬૮ માણસની વસતા છે. એ મૂલક ગ્રાડ વગરનો અને ડાંગે નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવેછે. મુખ્ય નિકાસ— જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ધઉ, બાજરી, અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહેછે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્લેન્ડ છે. ત્યાંનો રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઈંગ્લેન્ડ અધિકારી ચલાવેછે.

પ્રકરણ ૯ મું.

કોંકણ.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો માંડકો કકડો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ફળદ્રુપ જમીન તથા નાગિએરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેઈએ તો ખડખડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં ગિરોનો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડખડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ગ્રાડ ઘણાં ઊગેછે. થોડો માગ થાયછે તે ઘણો કીમતી છે. ગુજરાતની દક્ષિણે સુરતથી તે પોર્તુગીઝ તાબાનાં ગોવા પ્રાંતસૂધી કોંકણના

વિભાગની ૬૬ ગયેલીછે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિભાગ.	મુખ્ય શહેર.
૧. ધાળા જિલ્લો.	ધાળા.
૨. જવાર સંસ્થાન.	
૩. કોલાવા જિલ્લો.	અલિવાગ.
૪. જંજીરા સંસ્થાન.	જંજીરા.
૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.	રત્નાગિરિ.
૬. સાર્વંતવાદી સંસ્થાન.	

૧. ધાળા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪૦૫૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮૪૭૪૨૪ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે પાનુગીઝ તાળાનું દમણ તથા સૂરત જિલ્લો, પૂર્વે નાશિક, અહમદનગર, અને પુણા જિલ્લા, દક્ષિણે કોલાવા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઈશાન કોણમાં એની ભૂમિ ડોંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાએલી છે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ડોંચી છે, તથા આસામાં તેમની વેગ વધારે હોયછે, નાપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોયછે અને ઊનાળામાં ઘણું ખરું સૂકાઈ જાયછે.

મુખ્ય નિકાસ—આખા અને નામલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકેછે. કાંઠા ઉપર ખાંડાયત પેદાશ પણ થાયછે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, નાળિયેર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણા ગામડાંઓમાં લોકો માછલાં પકડવાનો વંધો કરેછે. આખા જિલ્લામાં દારૂ ગળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર ધાળા સાષ્ટી ખેટમાં છે. એ સિવાય આઠ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુખર્ધની રેલવે સડકના ખે કાંઠા થાયછે. એક કાંઠે થળધાટે ચઢી નાશિક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાયછે, અને બીજી ભોર ધાટે થઈ પુણા, સાલાપુર અને મદ્રાસ જાયછે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પાળ ઉપર પુલ ખાંધેલા છે તેથી મુખર્ધ ખેટ અને સાષ્ટી ખેટ ભેડાયલા છે.

૨. જવાર સંસ્થાન.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૩૭૪૦૬ માણસની છે. એના ચણ મહાલ કર્યા છે. એ મુલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નામલી, વાગી, કઠોળ, ચણા અને તલ

પાકે છે. વળી જંગલની પણ પંદાશ છે. ત્યાંનો રાજ કોળી છે. તે ખાસક હોવાય. થાણાનો કલેક્ટર એની મિલકતનો વહીવટ કરે છે.

૩. કોલાવા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૮૨ ચોરસ મૈલ તથા ૩૫૦૪૦૫ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે મુંબઈ બંદર, થાણા જિલ્લો તથા અંબા નદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રત્નાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો ખડુજ ઊંચા છે. તેઓ ઘાટને કાટખૂણે પશ્ચિમ તરફ પ્રસરેલા છે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોટણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહ અથવા ચાલ ખાડી અને દક્ષિણે બાંકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મૈલ સૂધી જિલ્લામાં પ્રસરેલી છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંના વેપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કહાડવાનો, નાળિયેરના રેશાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંના માછીઓ જ-થાબંધ માછલાં ઝાલી પરદેશખાતે ચઢાવે છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ મુંબઈ જાય છે, પરંતુ ઘણા ખરો ભાગ જૂદા જૂદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાય છે. ચાલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરે છે, તે પોતુંમીઝ લોકે દાખલ કરેલા કહેવાય છે. ચામાસાનો મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ઊંચા પ્રદેશોમાં નાચણી અને વારી નામે અનાજ ઊગે છે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાળિયેરો અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાકભાજી પણ ધાય છે. જિલ્લા નાનો છે માટે તીર્થસ્થાનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાય છે. એમાં ચાર શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. જંજીરા સંસ્થાન.—એ સંસ્થાન મુંબઈ અને રત્નાગિરિની વચ્ચે આવ્ય કાંઠા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાવા જિલ્લો છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જૂદો પાડે છે. એમાં આશરે ૬૨૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં જંજીરાવાદ પણ છે. એ નવાબ હુબલી દેશ કે આબિસિનિયામાં સીધી છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહે છે. વળી કોલાવાના કલેક્ટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ જંજીરામાં રહે છે. મુખ્ય નિકાસ— ડાંગર, નાગલી, અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વણાય છે.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૮૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦૧૯૧૩૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાવા, પૂર્વે સતારા જિલ્લો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણી ખરી જમીન વેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ

છે. ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છા તથા ચૂનો પકવવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચતી, વાશી, વહુડી, નાળિયેર, અને સોપારી. એના સાત તાલુકા કર્યા છે. વિંગારલા અને હરણુઈ બંદરે સુખાં એમાં સાત શહેર છે.

૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.---એ કાંકણની છેક દક્ષિણ છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને ખેલગામ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન ભાંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. અને ઈંગ્રેજ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વાશી અને નાળિયેર થાય છે. વળી હરડાં થાય છે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અમલના મહારાષ્ટ્ર અને કુર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થયો છે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મૂલકને કુર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કુર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જૂદી છે.

કુર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નહિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી રૂ માફિ એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ સારી થાય છે.

૧. કલાદગી જિલ્લો.--- એનું મુખ્ય શહેર કલાદગી છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને આકલકોટથી એ જિલ્લો જૂદો પડેલો છે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળે છે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુધોળ, જમખંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા; ઘટપલા અને મલપલા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાભંડે થાય છે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં ઝાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫૬૪૫ ચોરસ મૈલ અને ૮૧૬૦૩૭ માણસની વસ્તી છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય

ખારાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનહી ભાષા બોલાયછે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઈંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલેછે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કર્યા છે તેમાં ૧૧ કસ્બા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ આર-ગજેએ તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોઢું શહેર હતું; નવ મેલ કરતો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઈમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુખઈ ઈલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોઢું નગર બાગલકોટ છે.

૨. બેલગામ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર બેલગામ છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજી બાજુએ પરરાજ્ય આવેલાં છે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી, અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખંડી, મુઘાળ અને રામ-કુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મલપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જ-મીન સુધરેલી છે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડૂંગરાથી ડાંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાસં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૯૧ ચોરસ મેલ અને ૬૩૮૭૫૦ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલા-યછે. મરાઠી ભાષા ધણુંકરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાયછે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુભાર અને મોચીનો વધો પણ ચાલેછે. વળી એ જિલ્લામાં કાપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ખેતી-ની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૭ તાલુકા કર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસ્બા છે.

૩. કોલાપુર એજન્સિ.—એનું મુખ્ય શહેર કોલાપુર છે, કો-લાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પો-લિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલેછે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણે અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાવંતવાડી અને રત્નાગિરિ)

ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવેછે, અને પંચગંગા અને બીજી નદી-
ઓનાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકેછે, તેમાં વિશેષ
કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાયછે. થોડુંક
રૂ, મરચાં, અને કસુંબો થાયછે. સૂતર અને કીનતો જડો વણાટ થાયછે. માટીનાં વા-
સણ અને લુહારકામ બનેછે. થોડુંક લોઢું જડેછે. મહારાજના તાબામાં ઘણા સર-
દારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ઈચળ કર્જના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર—એના જાગીરદારો અમલ પે-
શાની આગા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્લેન્ડને અંડણી આપેછે
અને તેમને આધીન છે. ઈંગ્લેન્ડ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો
પોલિટિકલ એજન્ટ કામ ચલાવેછે. એ જાગીરો આઠ છે તે
નીચે પ્રમાણે:—

	વસ્તી.	નિકાસ.
સાંગલી.	૨૨૩૬૬૩.	આ સર્વ સંસ્થાનોમાં જુવાર, ઘ- ઉં, ચણા અને રૂ પાકેછે. સાંગલી અને કુરંદવાડમાં ડાંગર પણ પાકેછે, અને મિરજમાં શેરડી થાયછે. સર્વ સંસ્થાનોમાં વાસણ, દેશી જડાં કાપડ વગેરે બનેછે અને મિરજમાં સારંગી, તંબુરા વગેરે વાજીત્રો બનેછે.
જમશિંડી.	૧૦૨૩૪૬.	
મિરજ (વડીશાખા)	૮૨૨૦૧.	
મિરજ (નાનીશાખા)	૩૫૬૦૧.	
કુરંદવાડ (વડીશાખા)	૩૬૪૨૦.	
કુરંદવાડ. (નાનીશાખા)	૩૦૨૫૧.	
મુધોઢ.	૫૮૯૨૧.	
રામદુર્ગ.	૩૮૦૩૧.	

કુલ ૬૧૦૪૩૪

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઈંચળ મૂલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪૮૦૦
માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમખિંડી, મિરજ અને કુરંદવાડની જાગીરો ૫૮૧૬૦૦
વંશના બ્રાહ્મણોની છે; મુધોળની જાગીર ભોંસલે ચોરપુરવંશની છે; જાગીરદારને રાજ
સાહેબ કહેછે; રામદુર્ગની જાગીર ભોંસલેના બ્રાહ્મણની છે. ૫૮૧૬૦૦ વંશના સરદારો-
નાં ગામો ઘણાં જ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંદરપુર પાસે
ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહુતી ગામ મુંબઈ ઈલાકાની
દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગલકાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા
જિપરાંત કાનડી ભાષા બોલેછે અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. ધારવાડ જિલ્લો.— મુખ્ય શહેર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઈલાકાની અગ્નિ કેાણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામ સંસ્થાન અને કલાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રૈચૂર દોઆબ (નિઝામનું) અને મદ્રાસ ઈલાકાના બારી જિલ્લો; દક્ષિણે મહેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૬૪ ચોરસ મૈલ અને ૯૮૮૦૩૭ માણસની વસ્તી છે.

સત્યાગ્રહ પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડખડો અને પહાડી છે, પૂર્વ-તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ફકાણે છૂટો ડુંગર કે ડુંગરો હોય છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મલખલા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિઝામના રાજ્ય માંહેલા રૈચૂરની પેલીમર કૃષ્ણા નદીને મળે છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. લોકોમાં ઘણા લિંગાયત છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં દેશી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જૂદી જૂદી જાતોના તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કાર્યા છે તેઓમાં ૧૬ મોટા કસ્બા છે. સત્યાગ્રહીઓ શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ડોનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. સાવનૂર જાગીર.— એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૬૬ ચોરસ મૈલ અને ૧૭૧૮૭ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થા પહાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશવાના હાથ નીચે હતું. હાલ નવાબ બાબક હોવાથી ઈંગ્રેજ તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખ રાખે છે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કુથી, મગ, નાળિયેર, દીવેલી, તુવર, પ અને શેરડી છે.

૭. ઉત્તર કાનડા.— મદ્રાસ મુરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ મુરકારને અને ૧૮૬૧ માં મળ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૩૯૮૪૦૬ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મહેસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મહેસૂર અને મદ્રાસ ઈલાકા, અ. પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્તુગીઝ તાબાનું ગોવા સંસ્થાન છે. ધાટની નીચલી ભૂમિ અને ધાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સત્યાગ્રહ પર્વત ઉકે ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે થયેલી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ધાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળનારી વરધા તથા શેર મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ધાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ઘોષ એમાંનો સૌથી ઊંચામાં ઊંચો ઘોષ ૮૯૦ ફૂટ છે. અહિંના લોકોની ભાષા કાનડા પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કાંકણી ઘણું કરીને કાંઠા ઉપ નારા લોક બોલે છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખેતરો એ

અને શેરડી પણ પાકે છે. ખાગાયત પદાર્થમાં નાજિઅર, સાપારી, અંબચી, માત્રી છે તે દેશમાં ખપે છે અને પરદેશખાતે મોડલવામાં આવે છે.

૧૧. એ દેશના ૭ તાલુકા ક્યાં છે તેમાં ૬ મોટા કરવા છે. એ.

કારઘાડ, કુંપટા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ કરાંચીની પેઠે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

